

Anmeldelser

Karsten Skjold Petersen: Geworbne krigskarle. Hvervede soldater i Danmark 1774-1803. Museum Tusulanums Forlag 2002, 399 s., 325 kr.

Karsten Skjold Petersen: Husarer i Roskilde. En garnison og dens by 1778-1842. Roskilde Museums Forlag, 2003, 144 s., 169 kr.

De danske byer havde et meget stort militært befolkningskontingent i 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet. Gennem det meste af perioden havde mindst 20-30 af kongeriget, Slesvig og Holstens købstæder status som garnisonsbyer, og i mange af disse udgjorde officerer, underofficerer og menige samt deres koner og børn mere end 10 pct. af den samlede befolkning – i alt fald når alle var til stede. I enkelte byer var andelen langt højere. Således udgjorde den godt 3000 mand store garnison i Rendsborg ikke mindre end 41 pct. af byens befolkning i 1803. Men langt den største garnison fandtes i København. Her var 9.350 mennesker tilknyttet hæren i 1801, hvilket svarer til ca. ni pct. af hovedstadens daværende indbyggertal.

Til trods for, at den militære befolkningsgruppe var så stor, har den ikke påkaldt sig megen interesse fra forskernes side. Fx er der kun ganske få købstadsmonografier, hvor man kan finde mere end nogle få sider om garnisonen, og der er heller ikke meget at hente i lokalhistoriske årbøger og tidsskrifter. Karsten Skjold Petersens værker fra de seneste år har imidlertid rådet bod på denne mangel. Først udkom den let reviderede ph.d.-afhandling om de hvervede soldater mellem hærreformene i 1774 og 1803 – en bog, der i øvrigt også indeholder en relativt fylldig redegørelse for de mange hærreformer fra ca. 1700 til 1774 og den politiske baggrund herfor. Derefter kom bogen om husareskadronen i Roskilde fra og med 1777-78. De to værker supplerer hinanden på udmærket vis. For det første behandler bogen om husarerne ikke bare de sidste 25 år af den lange periode, hvor hæren blev domineret af hvervede soldater, men også de følgende årtier, da hæren stort set udelukkende bestod af udskrevne soldater (selv om forfatteren til sin overraskelse har opdaget, at der faktisk blev hvervet enkelte soldater endnu omkring 1830). For det andet giver beskrivel-

sen af husarerne et indblik i forholdene i en provinsby og i en enhed under rytteriet, hvori-mod bogen om de hvervede soldater fortrinsvis belyser vilkårene hos infanteristerne i København, idet en stor del af afhandlingen bygger på en detaljeret analyse af det righoldige arkiv fra Kronprinsens Regiment, der hørte hjemme i hovedstaden.

Selv om Karsten Skjold Petersen – der er museumsinspektør ved Tøjhusmuseet – tydeligvis nærer en stor interesse for militærets fysiske fremtræden, og læserne derfor får mange oplysninger om mundering og udrustning, handler de to bøger lige så meget om socialhistorie, økonomisk historie, retshistorie og militærhistorie. Det overordnede formål er at nuancere det negative billede af den hvervede hær, som man kan finde i en del, især ældre, litteratur. I særdeleshed har forfatteren ønsket at anfægte to almindelige antagelser – nemlig, at den hvervede hær i høj grad bestod af urolige og kriminelle elementer, der gav anledning til mange konflikter med den civile bybefolkning, og at hæren betød en stor økonomisk belastning for de byer, der havde garnison.

Det første af disse punkter bliver bl.a. behandlet i et af ph.d.-afhandlingens mest interessante kapitler, der drejer sig om hvervningen, de hvervedes baggrund og de forskellige mere eller mindre barske hvervetoder. Det fremgår her, at der kunne være meget forskellige motiver til, at en mand gik ind i hæren. Vel var der sikkert nogle, som benyttede denne karrierevej til at stikke af fra en problematisk fortid med kriminalitet m.v. Men hovedparten af de hvervede synes at have været "almindelige" unge mænd med en håndværksmæssig eller landbrugs-mæssig baggrund, og mange af dem har formentlig ladet sig lokke pga. arbejdsløshed og dårlig økonomi, kombineret med eventyrlyst. Ved hvervningen modtog de en større sum penge kontant (håndpenge), og herefter kunne de se frem til en sikker, om end meget lav grundløn i otte år eller mere samt mulighed for pension, hvis det blev til mange års tro tjeneste. Og det var bestemt ikke ualmindeligt, at en soldat var i tjeneste 20-30 år eller mere.

Karsten Skjold Petersen anfører flere mulige årsager til, at den hvervede hær har fået så dårligt et eftermæle. Den ene faktor er de nationale strømninger, der slog igennem i slutningen af 1700-tallet og fortsatte op gennem 1800-tal-

let. Ud fra en national synsvinkel virkede det anstødeligt, at der indgik et betydeligt udenlandsk element i 1700-tallets hvervede hær. En anden faktor er, at soldaterne udførte en del opgaver, som kunne gøre dem upopulære blandt byernes civilbefolkning. Således anvendte soldaterne en meget stor del af deres tid til vagt-tjeneste, og som led i dette skulle de bl.a. assistere konsumtionsbetjentene med kontrol af ind- og udførsel af varer. Desuden kunne hæren blive inddraget i løsning af politimæssige opgaver, og Skjold Petersen nævner i den forbindelse en række konkrete eksempler på, at der blev indsat militære enheder til at genoprette roen efter civile uroligheder forskellige steder i Danmark og Norge.

Endelig fremfører forfatteren den interessante hypotese, at der faktisk kan have været relativt mange "urolige elementer" blandt de soldater, som byernes civilbefolkning så i det daglige. For hærens ledelse har formentlig været tilbageholdende med at give frimandspas til de soldater, hvis loyalitet man kunne betvivle. Derimod fik en stor del af de andre soldater – ofte 30-50 pct. af alle de hvervede – permission til at bruge al deres tid på civilt arbejde størstedelen af året, normalt 11 af de 12 måneder. Dog skulle hærledelsen vide, hvor hver enkelt frimand fandt beskæftigelse, så man kunne hjemkalde vedkommende i tilfælde af krig. Ordningen var en stor fordel for statsmagten, fordi man på denne måde kunne opretholde en stor hær, samtidig med at man kunne spare en stor del af udgifterne til løn og husly. Frimændene modtog nemlig ikke ydelser fra militæret i den periode, hvor de var "frisat". Til gengæld måtte hæren ikke sende en soldat ud i arbejdsløshed, og den havde pligt til at genantage en frimand før permissionstidens udløb, hvis manden mistede sit civile arbejde.

Hvad angår spørgsmålet om militærets økonomiske betydning for garnisonsbyerne, skelner Karsten Skjold Petersen mellem byens og beboernes interesser. For byen (og dens skattebetalende borgere) kunne der være store udgifter forbundet med indkvartering og anskaffelse af de fornødne faciliteter i form af vagthuse, eksercerplads, værksteder, munderingskammer mm., men en del af disse udgifter blev dækket gennem en hjælpeskat, der blev opkrævet i byer uden garnison. Dertil kommer, at garnisonsbyerne må have fået en ganske betydelig økonomisk indsprøjtning gennem militærfolkernes lønninger, som blev udbetalt af staten, men som for langt den største dels vedkommende må være blevet omsat i lokalsamfundet. Der nævnes et beløb på ca. 30.000 Rdlr. pr. år for et infanteriregiment. Det var imidlertid ikke byen som sådan, der fik glæde af dette, men derimod

de næringsdrivende, der leverede levnedsmidler, drikkevarer og andre ydelser til militæret.

Det sidste bliver også klart understreget i bogen om husarerne i Roskilde, hvor Karsten Skjold Petersen noterer, at det var byens store købmænd, der havde størst glæde af garnisonen. Men for en stor del af indbyggerne i Roskilde – nemlig dem, der ikke betalte byskat eller solgte ydelser til militæret – var husarernes tilstedeværelse i byen hverken forbundet med indtægter eller udgifter.

Ligesom i ph.d.-afhandlingen har Skjold Petersen i sin bog om husarerne gjort en stor indsats for at kortlægge soldaternes erhvervmæssige og geografiske rekruttering samt deres tjenestetid, lønforhold og årsagerne til deres afgang (herunder omfanget af desertion). Men derudover har han søgt at grave lidt dybere i forholdet mellem garnison og bybefolkning, end det var muligt inden for rammerne af ph.d.-projektet. Til dette formål har han bl.a. gennemført en analyse af forhandlingsprotokollen for indkvarteringskommissionen – et organ, der fortrinsvis havde til opgave at finde løsninger på praktiske problemer i forbindelse med den private indkvartering af militærfolk hos byens borgere. Selv om Skjold Petersen beskriver arbejdet i kommissionen som "*ét langt tovtrækkeri mellem garnisonen og byen*", fornemmer man en vis skuffelse over, at det ikke har været muligt at finde så mange oplysninger om daglige gnidninger mellem de to befolkningsgrupper. Men mange problemer er jo utvivlsomt blevet løst ad mundtlig vej.

Der var også et vist socialt samkvem mellem byens militære og civile befolkning. Således har Skjold Petersen noteret sig, at der næsten uafbrudt var én eller flere officerer i byens fugleskydningselskab. Da selskabet var et forum, hvor standsbevidste borgere kunne mødes og bekræfte hinanden, indebar det "*en formaliseret accept*" i det bedre borgerskab at blive optaget i selskabet. Ligeledes giver kirkebøgerne indtryk af kontakter på de meniges niveau; en undersøgelse af dåbsnotitserne i to udvalgte tiårsperiode dokumenterer således, at det var ganske almindeligt, at husarerne gjorde brug af civile faddere. Analysen viser imidlertid også, at der ikke optrådte husarer som faddere ved dåbshandlinger hos civile roskildensere! Skjold Petersen har desuden foretaget en undersøgelse af antallet af fødsler uden for ægteskab, og den viser, at soldaterne udgjorde en uforholdsmæssig lille del af fædrene til disse børn. Dette vil formentlig overraske en del læsere, men et tilsvarende resultat er tidligere fremkommet ved studier af kirkebøger fra Skælskør i 1700-tallet.

Endelig har Karsten Skjold Petersen valgt at se på husarernes lovovertrædelser. Til dette

formål har han gennemgået en række årgange af regimentets justitsprotokol. Denne undersøgelse har dog ikke bragt større sager for dagen, og det er da også forfatterens indtryk, at husarerne hverken opførte sig mere eller mindre lovlydigt end de samtidige yngre civile mænd i byen. Set i dette lys kan det virke lidt misvisende, at Skjold Petersen har viet hele sit indledningskapitel til en ret omstændelig gennemgang af husar-eskadronens dramatiske ankomst til Roskilde i 1777, mytteriet i 1778 og det retslige efterspil efter disse begivenheder. Ganske vist må man indrømme, at denne præsentation danner en effektiv introduktion til bogens emne, og at gennemgangen giver en god demonstration af den militære straffepleje i funktion. Men de dramatiske hændelser i disse år synes at have stået i stærk kontrast til de fredelige forhold i byen i de følgende 64 år. Indledningskapitlet fremstår da også lidt løsrevet fra resten af bogen.

Men dette er også den eneste kritik, jeg kan fremføre mod de to værker. Begge bøger leverer et væsentligt bidrag til dansk militærhistorie, og ph.d.-afhandlingen må betegnes som et af de vigtigste værker om dansk socialhistorie i 1700-tallet, der er udkommet i de sidste mange år. Der er tale om en stofmættet fremstilling, der giver et både bredt og detaljeret billede af de hvervede soldaters vilkår – ikke blot mellem 1774 og 1803, men også i årtierne forud. Bogen er velstruktureret, og indholdet er fremlagt i et forbilledligt klart sprog. Desuden er bogen forsynet med gode sammenfatninger, ordliste og register samt en række særdeles nyttige oversigter over hærens struktur og de enkelte enheders navneskift, garnisonering mm. Sidst, men ikke mindst, skal Karsten Skjold Petersen have tak for sin omhyggelige beskrivelse af de forskellige arkivalietyper og for de meget præcise referencer til de anvendte arkivalier. Afhandlingen kan derfor også bruges som en introduktion til anvendelsen af stambøger, af- og tilgangsbøger, listebøger, frimandsprotokoller mm. Således fremgår det tydeligt, at man kan skaffe mange oplysninger om de enkelte soldaters baggrund og tjenstlige forhold ved at kombinere oplysninger fra disse protokolrækker. I øvrigt gør Karsten Skjold Petersen også brug af erindringer. Der er ganske vist kun tale om nogle få af slagsen, men de bliver til gengæld udnyttet på en effektiv og overbevisende måde.

Mange af de kvaliteter, der er nævnt oven for, gælder også for bogen om husarerne i Roskilde. Ved læsningen af denne fremstilling fornemmer man dog, at forfatteren primært har haft et lokalt publikum som målgruppe. Bogen kan imidlertid også anvendes som et anskueligt eksempel på, hvad man ofte vil kunne finde af

dokumentation for militærets tilstedeværelse i provinsbyerne. Og det kan forhåbentlig give inspiration til kommende bidragydere til købstadsmonografier og lokalhistoriske årbøger og tidsskrifter.

Jørgen Mikkelsen

Martin Hans Borg: Dragørs Søfart 1800-1910. Dragør Lokalkiv 2003, 163 s., 249 kr.

Selv om den lokalhistoriske litteratur om Dragør gennem årene har flydt i en lind strøm, har der ifølge historikeren Martin Hans Borg ikke været præsenteret nye forskningsresultater om Dragørs søfart siden Christen Nicolaisens *Ama-gers Historie*, som udkom i årene 1907-1912. Men nu er tiden inde til, at emnet tages op til fornyet behandling.

Fra 1757 var Dragør provinsens største søfartsby, og søfolkene fra Dragør sejlede over alt i Danmark. I 1801 boede der 1583 indbyggere i Dragør, og 73 pct. af de arbejdsduelige mænd var beskæftiget inden for søfart. Indenrigsfarten med brænde var det primære, men der blev også sejlet landbrugsvarer til Oslo og Wismar. Det gik godt, og flåden nåede op på 88 sejskibe i 1806; men så gik det galt: Napoleonskrigene gav Dragør en økonomisk krise, og byen mistede mange fartøjer.

Medens provinsens handelsflåde fordobles mellem 1830 og 1849, var tilbagegangen i Dragør tilsyneladende ikke til at vende. Paradoksalt nok var der en stor stigning i lodsningerne, men det skyldtes en stigende trafik, der gik *udenom* Dragør. Først omkring 1850 begyndte det at vende: nu var 65 pct. af de erhvervsaktive mænd beskæftiget med søfart, og de ejende erhverv – skibsførere og redere – var i stigning. Skibene blev større og flere, men fordums storhed kom Dragør ikke i nærheden af.

Udenrigsfarten var stigende – især på Storbritannien og Sverige, men også Sydeuropa, som muliggjorde sejlads året rundt. De traditionelt enmands-ejede skibe fik efterhånden selskab af partrederierne, som gav en bredere kredsløshed for at deltage i skibsfarten; men kun én mand, nemlig H. N. Jeppesen, brød mønsteret ved at være reder for en række skibe.

H. N. Jeppesen etablerede sig i 1852 med bramsejlskonneren "Elisabeth", men det gik hurtigt fremad, og i 1860'erne fik Jeppesen tilnavnet "Dragørs konge", medens de syv døtre tilsvarende var "Dragørs prinsesser". Jeppesens svigersønner kom efterhånden ind i rederiet som skibsførere og fik fra 1870'erne

også parter i rederiets skibe. Den ældste datter, Anna, blev gift med Peter Mærsk Møller, hvis forhold til svigerfaderen blev konfliktfyldt – ikke mindst af religiøse grunde. Da Jeppesen døde i 1883, blev splittelsen åbenlys, og arvingerne evnede ikke at videreføre rederiet, som siden 1877 havde mærket tilbagegang. Et års tid efter Jeppesens død flyttede familien Anna og Peter Mærsk Møller til Svendborg, hvor de etablerede sig med rederivirksomhed. Der var megen modgang i de første år, men anstrengelserne skulle som bekendt senere vise sig at bære frugt.

Dragørs søfart oplevede en kraftig afmatning i 1880'erne og 1890'erne. Rederne forsvandt, og efter 1900 var Dragørs rolle som søfartsby definitivt forbi. Martin Hans Borg forklarer udviklingen med konkurrencen fra den stærkt voksende dampskibsflåde og jernbanenettets udvidelse. Lokalt manglede Dragør opland, et skibsværft og efter H. N. Jeppesens død en pengestærk reder, der kunne tage konkurrencen op med de københavnske dampskibsredere. Men Dragørs flåde var blevet for gammel, og tiden var løbet fra den ellers så driftige søfartsby. I 1910 opløstes Dragørs byforstanderskab, og dermed ophørte Dragør administrativt som søfartsby. I stedet vistest byen interesse fra sommergæster og senere tilflyttere, der nød Dragørs uspolerede idyl tæt på København, men fjernt fra storbyens støv og støj.

Man gribes af historien, for Borg skriver ikke bare glimrende, men også meget engageret. De mange anekdoter i billedteksterne giver følelsen af at være tæt på hovedpersonerne, men det er på den anden side et problem, at Borg har så meget at fortælle, at teksterne til de i øvrigt meget flotte illustrationer konsekvent er blevet alt for lange.

Det forekommer lidt ejendommeligt, at bogen tager afsæt i året 1800, eftersom byens opsving og status som førende søfartsby kom allerede i midten af 1700-tallet. Heldigvis er skellet ikke fulgt helt så konsekvent, som titlen lader ane.

Bogen bygger på forfatterens historiespeciale, og vel bl.a. derfor er der gjort meget ud af tabeller og oversigter. Ikke mindst den arbejdskrævende opgørelse af Dragørs flåde 1807-1814 er en nyhed, som er rekonstrueret ud fra Dragørskibenes aktivitetsniveau i Københavns Havn. Der er i det hele taget benyttet et omfattende kildemateriale, og det sammenlignende perspektiv, som så ofte forbigås i lokalhistorisk litteratur, er heller ikke glemt. Vi orienteres løbende om Dragørs position i forhold til de øvrige provinshavne og især Svendborg, mens Marstal på Ærø kun er nævnt i forbifarten, og det må undre – også selv om Ærø først blev en del af

kongeriget efter krigen 1864. Marstal var nemlig ikke bare en stor søfartsby, men byen havde også den manglende vareudskibning tilfælles med Dragør. Opløsningen af H. N. Jeppesens rederi efter rederens død har sin næsten fuldstændige parallel i rederiet H. C. Christensen i Marstal – ganske vist 50 år senere. Endelig sætter befolkningen i begge byer – eller det gjorde de i hvert fald dengang – pris på æbleskiver med svesker!

Dragørs Søfart 1800-1910 er først og fremmest skrevet til folk i Dragør, og dér kan den ikke undgå at gøre lykke, for det er en lokalhistorisk guldgrube – ikke mindst om familien H. N. Jeppesen, som forfatteren selv er rundet af. For udenforstående kan det måske nok blive lidt for lokalt ind imellem, men så må de lade bogen ligge – hvis de kan!

Karsten Hermansen

Jan Peters: Mit Pflug und Gänsekiel, Selbstzeugnisse schreibender Bauern, Selbstzeugnisse der Neuzeit, Bd. 12. Böhlau Verlag, Köln, Weimar og Wien 2003, 357 s., 29,90 euro.

Da nu afdøde landsarkivar Jens Holmgaard i 1969 fik den gode idé at lade Landbohøistors Selskab udgive den jyske fæstebonde Christen Andersens dagbog fra årene 1786-97, havde han næppe forestillet sig, at dette lille værk skulle få så stor betydning, som det skulle vise sig at blive tilfældet. Bondedagbogen vakte ikke blot interesse i Viborg og omegn, den blev også læst af historikere og etnologer over hele landet, som her mødte en mærkværdig ny kildegruppe: bondedagbøgerne. Christen Andersens bondedagbog blev også studeret uden for landets grænser, og den var med til at sætte gang i et nyt nord- og mellemeuropæisk forsknings-samarbejde, som bl.a. manifesterede sig på en række konferencer i Tyskland, Danmark og Sverige. Fra den sidste, der fandt sted i København i 1998, er udsendt antologien *Writing Peasants* (anmeldt i *Fortid og Nutid* 2003:4, s. 304-5 af Martin T.H. Bork).

En af de tyske forskere, der tilbage fra 1980'ernes begyndelse fattede stor interesse for bondedagbøgerne, var professor Jan Peters, som var ansat ved Humboldtuniversitetet i det Berlin, der dengang var hovedstad i en nu ikke længere eksisterende stat. Fra 1989 og frem til sin pensionering for få år siden har Peters været tilknyttet Universitetet i Potsdam, hvor han fik mulighed for at fortsætte sin bondedagbogs-forskning. Jan Peters tilhører årgang 1932, og

under sit og familiens eksilophold i Sverige under 2. Verdenskrig lærte han sig svensk, ligesom han læser dansk og norsk. Det er således en særdeles kompetent og kyndig forfatter, der står bag denne bogudgivelse. Med *Mit Pflug und Gänsekiel* (Med plov og gåsepen) har Peters sat sig for at give et vue over bondedagbogsforskningen frem til årtusindskiftet, og det ikke mindst med sigte på at ridse nye og uudforskede problemstillinger op. Dernæst vil han samtidig præsentere en række bondedagbøger for derigennem at give læserne en fornemmelse af disse kilders indhold og anvendelsesmuligheder. Jan Peters gennemgår ialt 26 bondedagbøger fra Schweiz, Østrig, Tyskland, Danmark og Sverige, og de beskrives alle efter et bestemt skema med følgende punkter: Forfatterens data og historie, lokaliteten, kildens fysiske fremtoning og opbevaringssted, kildeudgivelser, kildens indhold samt endelig et kortere tekstuddrag med noget af det, der er særligt karakteristisk for den enkelte bondedagbog. Flertallet af de omtalte bondedagbøger hører hjemme i Tyskland, mens fem kommer fra Danmark. Det drejer sig om den jyske fæstebonde Christen Andersen, fynboerne Peder Madsen og Anders og Lars Andersen samt de to sjællandske gårdmænd Lars Nielsen og Søren Pedersen.

Mit Pflug og Gänsekiel udsendes som bind 12 i Böhlauforlaget serie *Selbstzeugnisse der Neuzeit*. Bondedagbøger hører til en kildegruppe, man kan kalde "selvbetragtninger" eller egodokumenter, dvs. kilder, der er forfattet af enkeltpersoner, og hvis indhold udtrykker og afspejler skribenternes egne erfaringer og oplevelser i tilknytning til det daglige, nære liv på gården og i landsbyen. Bondedagbøgerne er ikke skrevet med henblik på offentliggørelse, men de er alene udsprunget af konkrete behov, der kan variere fra sted til sted, sådan som de 26 dagbøger tydeligt viser. Ikke mindst dette kan gøre bondedagbøger til en vanskelig kilde at arbejde med, men at mulighederne langtfra er udtømte i denne tid, hvor der – som aldrig før – arbejdes med kultur- og mentalitetshistorie, får man et klart indtryk af, når man læser bogens 50-siders store *Nachwort*, hvor Jan Peters trækker en række spændende anvendelsesmuligheder og perspektiver op.

Karl Peder Pedersen

Jens H. Nielsen: *Tinglev – grænsesogn*. Lokalhistorisk Forening for Tinglev Kommune [uden år], 223 s.

I disse kommunalreformtider er det spændende, hvordan fremtiden bliver for by-, kommune- og sognehistorierne. Vil man fremtidig vælge at skrive de nye kæmpekommuners historie, eller vil der fortsat udkomme fremstillinger af 1970-kommunens historie eller vil endog sognehistorierne overleve? Spørgsmålet kommer vel til at afhænge af mulighederne for at skaffe penge, og om den lokalhistoriske interesse. Vil man fortsat føle sig som beboer i det helt lokale område, eller vil man identificere sig med de kommende kæmpekommuner?

I Sønderjylland omfatter de fleste lokalhistorier kommunerne før 1970. Dette gælder f.eks. de fire købstæders historier, hvilket nok skyldes, at de for Haderslevs vedkommende kun er ført frem til 1920 og for de tre andre købstæders vedkommende til 1965/1970. Aabenraas købstadshistorie 1-4 er suppleret med sognehistorier for de i 1970 indlemmede kommuner Ensted (udgivet 1987) og Løjt (Udgivet 1988) og for Sønderborgs købstadshistories vedkommende med Dybbøls sognehistorie (udkommet 1976). Af de sønderjyske flækker har Højer fået en historisk fremstilling, der dækker hele den i 1970 oprettede storkommune. Til gengæld har den på grund af sponsoreringen en meget misvisende titel: *Sparekassen i Højer 1843-1993 med et træk fra byen efter 1920* (Højer 1993). Langt det meste af bogen er en kommunehistorie efter 1920. Et andet eksempel på, at storkommunen er valgt som område er Carsten Porskrog Rasmussens *Vækst og virke ved grænsen. Bov og Holbøl sogne 1920-90* (1992).

En anden skillelinje mellem de lokalhistoriske fremstillinger er deres afgrænsning i tid. En række af dem går traditionelt helt tilbage i forhistorisk tid, selv om kilderne måske ikke altid lader sig afgrænse til sognet. Andre begynder langt længere fremme i tid. F.eks. bogen om Bov og Holbøl og Henrik Becher-Christensens bog om Tønder 1920-70 (udkommet 1993), men årsagen til afgrænsningen bagud er i disse og andre tilfælde ofte, at der tidligere er udkommet bøger om den ældre periode.

Og så til bogen om Tinglev. Geografisk omfatter bogen udelukkende Tinglev sogn, der udgjorde sin egen kommune, indtil den i 1970 blev sammenlagt med fem andre sogne til Tinglev storkommune. Af forordet fremgår, at bogen ikke er en fuldstændig sognehistorie, men at formålet har været "gennem enkelte snit og hændelser at tegne et omrids af sognet, dets skæbne og dets beboere". Vægten er lagt på den nyere tids historie og på de kulturelle forhold.

Bogens forfatter er lokalhistorikeren Jens H. Nielsen, der tidligere har udgivet en bog om indbyggerne i Tinglev sogn 1845.

På trods af hovedvægten på nyere tid har forfatteren alligevel følt sig fristet til at gå helt tilbage til istiden, hvor "*Tinglev sogns overflade dannes*". Herefter følger hovedkapitler om sognets præster, skoler og lærere og om foreningslivet og et kapitel om brydningstiden 1920-1945, hvor de nationalpolitiske forhold i høj grad kom til at indvirke på udviklingen i grænse-sognet Tinglev. Bogens anden halvdel indeholder afsnit om erhvervsudviklingen, handel, håndværk og industri, små afsnit om sognets landsbyer og endelig et mindre afsnit om det kommunale selvstyre, der mest handler om valgene og om udpegelsen af sognerådsformænd og borgmestre.

Kapitlet om præsterne og kirkelivet indeholder oplysninger om alle præsterne siden Reformationen. I flere perioder var det dramatisk at være præst i Tinglev, bl.a. blev det nødvendigt for degnen under svenskekrigene at gemme kirkesølvet i mosen, hvad efterfølgende gav anledning til en retssag mod sønnen, da sølvet ikke kunne findes igen. Nicolaus Ratzenburg (præst 1680-1707) må åbenbart have haft dårlige erfaringer, da han i tienderegistret skrev på latin: "*Gud bevare os for mus, tyvek-nægte og ondsindede kvinder*".

I det 19. og 20. århundrede kom de nationale forhold til at spille en stor rolle. Kirkesproget var dansk, men fra 1888 blev der holdt seks årlige gudstjenester på tysk, senere flere. Præsterne måtte også tage stilling i forholdet mellem dansk og tysk. Pastor P. A. Beyer (præst fra 1837) formåede at blive siddende i embedet, både efter 1848 og efter 1864, med det resultat, at han blev anset for tysksindet, hvad han vist ikke var. Efter 1920 fortsatte man med tyske gudstjenester i Tinglev Kirke ved en nabo-præst, men det tilfredsstillende ikke det tyske mindretal, der i 1923 oprettede en tysk frime-nighed. Da denne i 1930'erne blev præget af nazismen, blev den lukket i 1945, men nogle år senere blev der påny oprettet en tysk frime-nighed. Blandt de kirkelige retninger spillede Indre Mission en afgørende rolle for menighedslivet i sognet. Kapitlet om kirken og præsterne bygger bl.a. på pastor P. M. Johannsens kirkekrønike og sognekrønike. Disse krøniker, som i den preussiske tid krævedes udarbejdet, er værdifulde kilder til mange sønderjyske sognes historie.

I kapitlet om skolevæsenet er hovedkilden den tyske skoleleder Hans Fr. Jørgen Hansens bog *Beiträge zur Schulgeschichte des Kirchspiels Tingleff* (Aabenraa 1979). Også her har ønsket været at nævne alle skoler og lærere, der

har virket i sognet frem til de små skolers ned-læggelse. Om den første lærer ved Tinglev Skole ved man dog kun, at han har snittet sit navn i degnestolen. Da kirkesproget var dansk, blev skolesproget også dansk. Fra 1840 indførtes der nogle timer tyskundervisning. I den preussiske tid blev timetallet i tysk stadig større, så der kun var to dansksprogede religionstimer tilbage. Efter 1920 oprettedes der i Tinglev tyske folkeskoleafdelinger ved fem skoler, og desuden en privat tysk mellemskole med den for tyskhe-den meget aktive W. Koopmann som rektor. Da de tyske skoler blev inddraget i de nazistiske "noder og unoder", så flere af lærerne mere fungerede som partifunktionærer end som lærere, blev skolerne lukket i 1945. I 1950 oprettedes på ny en tysk privatskole.

På foreningsområdet fremhæver Jens H. Nielsen, at foreningslivet i et grænse-sogn som Tinglev vil være præget af de nationalpolitiske strømninger, således at et dansk foreningsinitiativ straks vil blive modsvaret af et tilsvarende tysk og omvendt. Afsnittet om foreningerne er derfor inddelt i tre: danske foreninger, tyske foreninger og neutrale foreninger. Blandt de sidste nævnes handels-, håndværks- og industriforeningen og det frivillige brandværn. Man kunne åbenbart enes om i fællesskab at slukke både danske og tyske brande!

Bogens første del slutter med et spændende kapitel om tiden mellem 1920 og 1945, som på Tinglevegnen blev en broget periode. I 1920'erne vandt Cornelius Petersen og hans selvstyrebevægelse indpas i området, og i 1930'erne kæmpede hele tre nazistiske grupper (NSAN, DN-SAN og NSDAPN) om indflydelsen på det tyske mindretal. Den 9. april blev der kæmpet i Tinglev sogn, og der faldt således to soldater ved træfningen i Bredevad. Under besættelsen opstod der på Tinglevegnen en modstandsgruppe under ledelse af Tinglevs "sherif" J. P. Egebjerg Andersen. Tre af dens medlemmer døde i Neungamme.

Jens H. Niensens bog er således en sognehistorie af den traditionelle slags. For den ikke-lokale læser er der mest at hente i bogens første del, der handler om sognets placering mellem dansk og tysk på kirke-, skole- og foreningsområdet. Bogens anden halvdel, som handler om erhvervsudviklingen, handel, håndværk og industri, skal ikke omtales nærmere i denne anmeldelse. Disse afsnit indeholder først og fremmest oplysninger om de enkelte virksomheder med oplysning om ejerforhold m.v. Disse afsnit har næsten et leksikalt præg. Denne del af bogen har derfor mest interesse for helt lokale læsere, der i mange sammenhænge kan finde navnestof i bogen (jfr. det omfattende navneregister).

Anmelderen har ikke mulighed for at kontrollere de mange detaljer med navne, men de er formentlig i orden. I første del skal et enkelt forhold præciseres. På s. 41 anføres det, at præsten var tilsynsførende med skolen frem til 1933. Dette gjaldt ikke i Sønderjylland, hvor præsterne ikke var formænd for skolekommissionerne. I Tinglev var sognepræst J.C. Nielsen ganske vist i 1930'erne formand, men han var opstillet og valgt på lige fod med de øvrige medlemmer. Bogen er uden angivelse af trykkeår, men den nyeste oplysning stammer fra kommunevalget i november 2001.

Erik Nørr

Asbjørn Hellum, Poul Ulrich Jensen, Poul Porskær Poulsen & Vigand Rasmussen: Det ny Vejle 1970-2002, Vejles Historie, bd. 4. Vejle Kommune 2002, 256 s., 325 kr.

Knud Holch Andersen, Orla Poulsen & Flemming Skipper: Mellem opbrud og tilpasning. Thy 1970-2000, Thisted Købstads Historie 3. Forlaget Knakken 2002, 556 s., 348 kr.

”Så lig hinanden og dog så forskellige” kunne være mottoet for denne anmeldelse. Begge byhistorier fra Vejle og Thisted fører byernes historie fra kommunalreformen i 1970 frem til hhv. 2002 og 2000. For Vejles vedkommende er der tale om en senere besluttet tilføjelse til det oprindelige trebindsværk, der følger en temaopdelte model, som også er fulgt i nye byhistorier fra Århus, Viborg og Esbjerg. Byen ville markere sit 675 års jubilæum, og så meldte ideen sig om at føre værket helt up to date.

Tredie bind af Thistedes historie er led i det oprindelige udkast til byens historie. I Vejles historie bd. 4 skriver fire historikere en temaopdelte historie i en overblikorienteret, klar stil. Hovedafsnittene omfatter Vejles styre i storkommunens æra ved Asbjørn Hellum, familieliv og sociale forhold ved Poul Ulrich Jensen, kulturlivet i Vejle ved Poul Porskær Poulsen, befolknings- og byudvikling ved Vigand Rasmussen, samt endelig byens erhvervsliv ved Poul Porskær Poulsen.

Thistedbindet er skrevet af to lokale historikere, Knud Holch Andersen og Orla Poulsen og en lokal journalist, Flemming Skipper, med mange års virke i byen bag sig. Det er, trods Thistedes betydeligt mindre størrelse, blevet til en meget tykkere bog end det fjerde Vejlebind (556 sider mod 256). Det skyldes i høj grad, at

man i Thisted vil rundt i krogene, at man skal ud i storkommunens landdistrikter og bydannelse. Ikke mindst er stilen i Thistedhistorien mere ordrig og journalistisk – på godt og ondt. Vi kommer til at kende borgerne i Thisted kommune på nært, til tider meget nært, hold, men må tage en del snak og også nogle fraser og klischeéer med.

Dispositionen er mindre overskuelig end i Vejlebindet med dets fem hovedafsnit, men der er dog en klar linje gennem værket: Vi begynder med at indkredse miljøet i Thy og Thisted, går videre til trafikken, og kommer til hvad der kaldes en brydningstid. Her refereres til det gamle stoute Thys møde med ungdomsoprøret og opbruddet i de sene tressere og halvfjerdserne. Thylejren og kirkebesættelsen i Hjørdemål var de mest markante udtryk for mødet med det nye og uforståelige. Dernæst indkredses Thy som arbejdsløshedsø i 1970'erne, og den positive industriudvikling som en aktiv erhvervsfremmende politik siden skaffede til egnen. Vi kommer ud i de 17 landkommuner og rundt i stationsmiljøerne og andre bymiljøer. Idræt og kunst får sit. Pressen også. Der følger en skildring af ændringerne i byen, i forretningslivet og boligkvartererne. Forureningen og energisituationen behandles detaljeret, hvorefter der sluttes af med det kommunale styre i storkommunens tid. Endelig giver de tre forfattere i hver sin epilog en tolkning af Thisted Kommunes udvikling

Thistedholdet har været godt nede i dagbladenes og de lokalhistoriske arkivers billedarkiver. Begge bøger må betegnes som velillustrerede. Igen er Vejlebindets billedudvalg det finest afbalancerede. Men altså! Det er det kølige overblik i Vejle mod den mere person- og stedsfiksede skildring med et *human touch* fra Thisted. Thistedværket har også taget den efterhånden meget udbredte lay-outstil med tekstruder til sig og præsenterer heri forskellige prominente borgere og deres indsats i perioden.

Byerne er forskellige. Vejle er industri- og handelsbyen, der ligger ved den centrale nord-sydgående trafikåre i Jylland: Engang hovedlandevejen, nu motorvejen hen over broen over Vejleflod. Byen er en vigtig station for jernbaneforbindelsen op gennem Jylland og har en betydelig havn. Byen er også centrum for Vejle Amts kontorer. Byen har talt store industrier som Dandy Tyggegummi, Tuliplagteriet, DOFO, C. M. Hess og Bomuldsspinderiet o.m.a. Kommunen tæller ca. 54.000 indbyggere. Thisted med i dag 13.000 indbyggere (dog 40.000 i hele kommunen) havde før 1970 en forholdsvis beskeden industri og var frem for alt Thys administrative centrum og handelsby.

Thy og Thisted blev midt i 1970'erne noget af en arbejdsløshedsø med op til 18 pct. ledige

blandt de forsikrede. Udkantsbeliggenheden kunne ikke nægtes og måtte få følger, når der samtidig med den økonomiske krise var sket en affolkning af landbruget. Men hvor Vejle oplevede, at store virksomheder som C. M. Hess og Bomuldsspinderiet lukkede, så oplevede Thisted Kommune i 1970'erne og efter 1986 en betydelig industriel vækst, fordi det lykkedes at tiltrække store virksomheder, der søgte en stabil arbejdskraft. Der lykkedes at få virksomheder som Coloplast, Hellesten og Oticon til at flytte afdelinger til byen. En af forfatterne taler lige frem om en lokal industriel revolution, der gjorde Thy til et af Danmarks mest industrialiserede samfund. Modsat Vejle fik Thisted også en trafiklufthavn. Udkantsbeliggenheden kan dog stadig være et problem for Thisted, når byen f.eks. må kæmpe imod tanker hos DSB om at nedlægge Thybanen.

En motorvej havde Thisted ingen ambitioner om, men man fik dog en omfartsvej rundt om byen. Udkantsbyen Thisted fik således medgang i form af en industrialisering, medens byen med de gode betingelser, Vejle, måtte gennem en vis krise og stagnation. Med lukningen af flere af de gamle storindustrier trådte Vejle ufrivilligt ind i det post-industrielle stadium.

Det prægede Thisted og også til dels Vejle, at kommunen og amtet blev de største arbejdsgivere. Socialsektoren og uddannelsesinstitutionerne blev udbygget kraftigt i begge byer som overalt i landet. Det belastede samfundsøkonomien. Men i Thy var der brug for nye beskæftigelsesmuligheder, for landbrugets modernisering bevirkede, at de store landbrug kunne drives af ganske få landmænd. Landbruget ophørte med at være en udbredt livsform, når brugene blev til svinefarme og mælkefabrikker.

Vejle oplevede industrilukninger og arbejdsløshed i 1970'erne. Med arbejdsløsheden og krisen kom også en beskeden befolkningsvækst. Tulip og Dandy overlevede forbigående kriser. Efter problemer med det russiske marked og med den internationale afsætning er dele af virksomheden solgt til det engelske Cadbury-Schweppes. Den engang så store tekstilindustri fulgte en landsdækkende for ikke at sige international konjunkturudvikling og gik tilbage. Både Windfeldt-Hansens Bomuldsspinderi og De Danske Bomuldsspinderier lukkede helt ned i 1998 og 2000. Til gengæld fik Jysk Data Center fremgang gennem de tre årtier, og Vejle står som EDB-by kun tilbage for København og Århus. Byens økonomi og beskæftigelse rettede sig op i 1990'erne. Lukningen af de vigtige storindustrier førte ufrivilligt Vejle ind i en postindustriel æra. Men nærings- og nydelsesmiddelindustrien, firmaet Haahr-Benzin og JDC står endnu stærkt.

Thistedes industriudvikling skete på basis af et beskedent udgangspunkt og i en arbejdsløshedsramt egn, hvor der var rigelig ledig arbejdskraft. Vejle var en industriby, der blev ramt i sin kerne, da konjunkturerne for dens største industrier forværredes. Til gengæld er byen forblevet en stærk handels- og serviceby, selvom nationale og internationale butikskæder har overtaget mange lokale butikker. De små forretningsdrivende bliver dertil trængt af de store butikcentre. Man føler sig også lidt trængt af konkurrence fra Kolding og Fredericia. Men Vejle er dog på ingen måde en by tegnet af tilbagegang og krise.

I politisk henseende er Vejle og Thisted også to meget forskellige bysamfund. Socialdemokratiet havde nærmest monopol på magten i industri- og arbejderbyen Vejle. Borgmester Willy Sørensen sad som en næsten urørlig og meget selvstændig bykonge på magten i over 25 år. I Thisted sad Venstre på magten med opbakning fra de konservative. Også Thisted havde en ganske selvrådig bykonge i Aksel Mikkelsen, der sad på posten fra 1954 til 1970, hvor han afviklede borgmesterposten, da der var valgt en kommunalbestyrelse til den nye storkommune. Med den nye kommunalborgmester kom en mand fra oplandskommunerne til at sidde på styret i 12 år, nemlig Holger Visby fra Sjørring. Storkommunen blev dannet af hele 18 sognekommuner til sorg for en del sognebørn, især i landkommunerne, der mente at nærdemokratiet nu forsvandt. Ifølge forfatterne havde de nye kommunalrådsmedlemmer vanskeligt ved at se udover de lokale interesser, de søgte at forsvare. Det kneb længe med fodslaget og forståelsen for helhedens interesser i de nye storkommuner.

Fra 1973 oplevede også Thisted Kommune, at jordskredsvalget forårsagede store ændringer i den traditionelle politiske balance, uden at Venstre dog foreløbig blev tippet fra magten. Fremskridtspartiet, Kristeligt Folkeparti og Centrumdemokraterne dukkede op i det politiske landskab. Samtidig kom der for de borgerlige at se i 1977 en ny havkat i hyttetfadet, nemlig Thylisten, der reelt bestod af repræsentanter for SF, VS og DKP. Den repræsenterede det alternative miljø, som groede op i det traditionelle landbrugs- og Venstreprægede Thy. Listen mistede sit faste grundlag, da SF gik enegang i 1998.

Ved kommunevalget i 1993 opnåede en konservativ for første gang borgmesterembedet i Thisted, nemlig boghandler Ruth Scharling. Det kunne hun først og fremmest takke et splittet Venstre for. Spidskandidaten Kaj Kristensen (V) havde modstandere i egne rækker og blandt de konservative. Derfor blev der dannet en alli-

ance mellem de konservative, fremskridtsmedlemmet og socialdemokraterne. Kommunalpolitik er scenen for mange sære alliancer. Fra 1998 kunne den noget hårdt prøvede Kaj Kristensen endelig blive borgmester på socialdemokratisk støtte købt ved løfte om to formandposter og viceborgmesterstillingen. Og i 2001 fik Socialdemokratiet endelig borgmesterposten med støtte fra de konservative igen. Man købte også Thylisten med formandsposten i udvalget for teknik og miljø.

Et lignende broget billede skabt af partiernes mangfoldighed efter 1973 kan Vejle udvise. Med Willy Sørensens død i 1978 fik socialdemokratiet ikke igen en lige så oplagt lederfigur. Bykongernes tid var måske på retur. Der var utilfredshed med Sørensens egenrådighed, og man fravalgte efter hans afgang den kandidat, han havde tænkt som sin efterfølger. Dog sad partiet på borgmesterposten frem til 1994 med næsten samme selvfølghed som svenske socialdemokratiske statsministre. Ved valget i 1994 var socialdemokratiet endnu største parti i Vejle, men Venstre fik det år et kanonvalg. For at vippe socialdemokraterne indgik Venstre en alliance med de konservative, de radikale og SF, der havde den populære pastor Flemming Christensen som forgrundsfigur. I det såkaldte sommerhusforlig, der blev kendt i hele landet, blev SF-præsten gjort til borgmester – landets første SF-borgmester. Alliancen kom i stand, fordi SF havde udviklet et mistillidsforhold til den traditionelle samarbejdspartner, Socialdemokratiet. Og posten gav i 2001 SF så stor tilslutning, at det blev byrådets største parti. Flemming Christensen blev nu borgmester for en ny koalition mellem SF, Socialdemokratiet og Vejlelisten. Således gav opbruddet fra det gamle firepartisystem anledning til mange brud med traditionelle bindinger. Man tør vel også sige, at opportunisten eller pragmatismen er vokset på partipolitikens bekostning.

Bøgerne viser, at det var udkantsområdet Thy, der oplevede de største omvæltninger i de tre årtier. Thistedbindet spiller da også en del på temaer som det alternatives indmarch i et stout og konservativt miljø samt på den fra 1980'erne vellykkede erhvervsfremmende politik. Et typisk træk i den mentalitetsændring, der prægede 1970'erne var, at afholdskroerne var på retur. I begyndelsen af 1900-tallet prægede Indre Mission og Afholdsbewægelsen stemningen. Hele Thy uden for det syndige Thisted blev tørlagt på rekordtid. Kommuner indførte bevillingsforbud og bevægelserne opkøbte kroerne. Men i 1960'erne og 70'erne ville menigmand have en øl eller et glas vin til en kromiddag eller festmiddag. De gamle afholdskæmper stred imod, men restriktionerne faldt en for en.

I begge byer skete der en kraftig udvikling af det kulturelle liv. Tingene stod begge steder i stampe omkring 1970. I Vejle var musikforeningen ved at opgive ævred og teateret var ikke længere i brug. Ingen af byerne kunne prale med store seværdigheder, endsige et markant kulturliv. Byen satsede i 1970'erne på et nyt bibliotek og på sporten. Man havde trods alt Vejle Boldklub og Allan Simonsen (der dog blev professionel i udlandet). Men i 1980'erne udviklede tingene sig. Vejlehistorien undlader ikke at nævne byens to museer og det nye lokalhistoriske arkiv, der nu har fået stadsarkivstatus, og som jo også skabte Vejles nye byhistorie. Museums- og arkivaktiviteterne kunne flytte ind i det gamle bibliotek i 1973. Mest markant af de kulturelle tiltag, der fortsatte ind i 1990'erne, var Vejles store musikteater, der blev indviet i 1992. På museumsfronten kunne den senere rigsantikvar Steen Hvass fejre triumfer i 1993 med udstillingen "Da klinger i muld...", en perspektivrig udstilling om dansk arkæologi i de sidste 25 år, som blev vist på flere store museer ude i landet.

Også Thisted oplevede en kulturel frodighed. I 1970'erne skete der besættelser af tomme administrationsbygninger som toldboden, som besætterne ville gøre til medborgerhus. Og sådan fik mange større byer i Danmark deres husbesættere og alternative miljøer. Oprøret gik i sig selv, men den aktive folkelige medleven i politik og kulturliv fik et opsving i 1970'erne og 80'erne. I Thisted voksede mange kulturelle aktiviteter frem. En aktiv og idealistisk musikforening voksede frem. Den lavede klassiske musikarrangementer som *Thy Masterclass*. Der voksede også jazz- og beat- og rockorkestre frem, og Thy fik sin egen festival. Et egentligt teater eller musikhus var for stor en mundfuld for Thisted. Alligevel voksede en frodig teater- og musicalaktivitet frem. Kultur blev i perioden til andet og mere end mindet om byens store søn, J. P. Jacobsen. Og sådan gik det i mange danske byer. Tænk på Aalborgs kunstmuseum, Århus' musikhus, Trapholdtmuseet i Kolding eller balletten i Holstebro. Der fandtes et kulturliv før 1970, men det fik nye og mere omfattende dimensioner efter dette år.

Sammenfattende kan det siges, at der er tale om to forskellige bøger om to forskellige bytyper, der gennemlevede en periode med økonomiske kriser og mange lokale strukturforandringer. Selvom 30 år er en kort periode målt med byernes alder, forekommer udviklingen og forandringerne i de tre årtier så store, at det er rimeligt at tilføje disse bind til de to byers ambitiøse historierprojekter. Man kan dog mene, at man i Thisted har disponeret lidt skævt, når tredje binds 30 år fylder næsten lige så meget som de to første bind. Men, bevares, dette bind

omfatter også storkommunens landsogne! Vejles syv landsogne er gemt ind i fremstillingen og kommer kun rigtig frem, hvor boligbyggeriet, forstadsdannelsen og skolesituationen beskrives.

Der er tale om bøger skrevet i forskellig stil. Vejlebindet giver klart det bedste, hurtige all-round udblik over sin bys udvikling underbygget af få, men oplysende statistikker. Thistedbindet derimod, kan tænkes at ville begejstre fremtidige læsere, der søger at få et indtryk af en periode og dens stil og livsformer. Man fornemmer, at journalist Flemming Skipper har haft indflydelse på skrivestilen. Kapiteloverskrifter som "Kroppen i bevægelse", "Den sidste olie" og "Længst muligt i egen bolig" er egentlig typiske avisoverskrifter. Samfundsbeskrivelsen søges konstant relateret til Thistedboernes egen oplevelse af udviklingen. Det er forfriskende, men enkelte steder trættende pga. de mange ord og den tilstræbte friskhed i sproget. Bogen får vel også sine steder et mere subjektivt, oplevet præg end Vejlebindet. Vejles bind 4 er en mere fordøjet og koncentreret fremstilling.

Alt i alt er der tale om to nyttige og læseværdige tilføjelser til de allerede udgivne byhistoriers tre og to bind. Begge bind dækker deres tre årtier på en troværdig måde. Anmelderen vil tillade sig at rose begge bind og undlade at vælge det ene frem for det andet. Men det er uden tvivl Thistedbindet, der vover mest.

Steffen Elmer Jørgensen

Inger Marie Hyldgaard, Tina Knudsen Jensen, Hanne Schaumburg Sørensen, Jørgen Schmidt-Jensen & Palle Kirk: Randers – fra handelsplads til storkommune 1000-1975. Randers Amts Historiske Samfund i samarbejde med Kulturhistorisk Museum Randers og Randers Lokalhistoriske arkiv 2003, 294 s., 250 kr.

Bogen er udgivet i forbindelse med Randers Købstads 700 års jubilæum i 2002, men fokuserer kun på byens historie op til 1975. Den er tænkt som en populær og kort introduktion til byens historie og skal overtage pladsen fra den seneste byhistorie, som blev udgivet tilbage i 1952, og som sluttede ved 1. Verdenskrig.

Perioden fra år 1000 til 1915 fylder den første halvdel af bogen, mens de sidste 60 år, som ikke tidligere er dækket, får lov at brede sig i bogens anden halvdel. Hvert kapitel er bygget

op efter samme skema: Byens topografi, livet i byen, beboernes vilkår, og det politiske liv. Samtidig præsenteres læseren for mere berømte randrusianere. Bogen er rigt illustreret og med mange farvebilleder.

Forudsætningen for Randers var handel, og bogens første halvdel lægger vægt på denne side af byens historie. Randers opstod som en handelsplads midt i et rigt landbrugsområde og lå centralt for handelsruterne og ved Gudenåens udløb i Randers Fjord. Byen udvikledes som middelalderby med befæstning, kirke og kloster. Dens liv prægedes af klosteret, idet dets opførelse medførte køb og salg af jord, og Randers blev et af de kun to steder i Danmark, der solgte afladsbreve, her med det formål at finansiere byggeriet af Sct. Mortens kirke og et nyt kloster.

I tiden efter Reformationen satte kongen sit præg på byen. Efter dens rolle i Grevens fejde, hvor bondehæren belejrede Randers, besluttede kongen at opføre et slot og yderligere befæste byen for at markere dens tilknytning til Kronen. Ellers var den dominerende gruppe frem til 1800 købmændene. Til trods for at købmændene ikke var den største gruppe i byen, var de langt den mest markante. Købmændene, som profiterede på oplandshandelen og drev lånevirksomhed, var også dominerende i byens styre. Det var først med den begyndende industrialisering, at købmændenes dominerende position i Randers blev truet.

Med vandringen fra land til by og omlægningen af landbrugene blev den vigtige oplandshandel forringet. De mindre håndværkeres stilling blev også ændret, idet der kom større fabrikker med behov for mere arbejdskraft, både fag- og ufaglært. De nye tider betød også, at købmændene mistede deres monopol på magtpositioner, idet andre befolkningsgrupper også blev tilladt i byens styre. Med næringsfrihedsloven og lavenes ophævelse mistede arbejderne deres sociale beskyttelse. I stedet kom fagforeningerne til, og i 1895 blev den første socialdemokrat valgt til byrådet i Randers. Tiden efter 1. Verdenskrig var præget af udvikling og udvidelse i Randers. Selv om bysaneringen lod vendte på sig, begyndte etagebyggeriet at trænge frem i begyndelsen af 1930'erne, og for at bevare Randers som det trafikale knudepunkt, det havde været fra gammel tid, blev havnen udvidet, dog uden de store følger. Samtidig blev gaderne gjort bredere og asfalteret for at kunne rumme den øgede biltrafik. Man gik endda så vidt som at flytte rådhuset et par meter for at kunne udvide gaden.

Randers var for alvor blevet en arbejderby omkring 1. Verdenskrig, og fra 1929 sad Socialdemokratiet solidt på flertallet i byrådet og holdt det helt til 2002 på nær fire år fra

1950-54. Perioden var også en tid med befolkningsvækst og nye sociale tiltag i form af nye skoler og ændring i behandlingen af de fattige. I 1940'erne kom de første børneinstitutioner i Randers. Perioden fra 1950 var igen præget af udvikling. Bygrænsen flyttedes, og nye boligområder kom til. Samtidig var saneringen i midtbyen endelig kommet i gang og det ændrede byens udseende.

Med den voksende trafik midt gennem byen blev den gamle Randers bro over Gudenåen et trafikalt problem, og i 1961 åbnede en ny bro, som ledte trafikken udenom midtbyen. Randers' industri var præget af kontakten til oplandet og især baseret på landbrugsmaskiner. Landbrugets mekanisering stillede store krav til industrien, som skulle følge med og udvikle nyt maskineri. Det var også i denne periode, at stormagasinerne holdt deres indtog i byen, hvilket fik detailhandelen i midtbyen til at gå til modangreb, og man fik bl.a. rejst en statue, skulpturen "*Konen med æggene*", i hande­lsgaden i 1958. I 1963 indviedes Randers' første gågade. Bogen slutter i 1972 to år efter, at otte omegnskommuner og Randers kommune, efter en del debat, blev slået sammen til én storkommune. Bogen giver et godt og dækkende indblik i Randers bys historie, som enhver lokalhistorisk interesseret randrusianer vil finde interessant. For en udenforstående er der mange forklaringer om vejomlægninger og lignende, som er knap så interessante. Men bogen lever i det store og hele op til sin formålserklæring: at give et letlæseligt og flot indblik i Randers bys historie, hvor især den nyere tid er i fokus.

Birgitte Vedel-Larsen

Steffen Heiberg: Danske portrætter. Aschehoug 2003, 192 s., 399 kr.

Dette pragtstykke af en bog er noget af et pionerarbejde i dansk historieforskning. For det første er det kun ganske få danske historikere, der har arbejdet seriøst med – og teoretiseret over – portrætkunsten og dens ikonografi og symbolværdi. De fleste lader sig nøje med at bruge billeder, herunder portrætter, som dekorative illustrationer til deres historiske tekster. Integration af tekst og billede er derimod et særsyn, og man har normalt overladt kunsten til kunsthistorikerne, hvorved man er gået glip af et tolkningsredskab af uvurderlig betydning.

Nu er det ikke fordi, der er noget galt med kunsthistorikerne. Men i en historiefaglig sammenhæng er det altid et problem, at kunsthistorikerne er mere optaget af kunstneren og

billedets æstetiske sider, de kompositions­mæssige teknikker, evt. datering, sikre og usikre tilskrivninger mv., mens historikeren snarere er interesseret i sammenhængen mellem virkeligheden og det, som billedet repræsenterer: Hvad udsiger dette eller hint billede om det samfund eller den kultur, hvori det er blevet til eller hvad udsiger det evt. om den portrætteredes selvopfattelse? Og kan man i det hele taget sige noget herom? De samme problemer har historikeren i øvrigt med teaterhistorikere, litteraturhistorikere, arkitekturhistorikere o. lign., som er mere optagede af, hvilke skuespillere, der gennem tiden har spillet Erasmus Montanus, hvilke litterære værker, der har størst æstetisk værdi og hvilke materialer bestemte bygningsgesimser er lavet af. Historikerne interesserer sig derimod mere for, hvad Holbergs stykke om Erasmus Montanus fortæller om 1700-tallets akademiske kultur, ligesom de hellere vil høre om, hvad fortidens litterære tekster fortæller om den tids forestillingsverden, og om hvad fortidens arkitektur kan fortælle os om den tid og de mennesker, der lod bygningsværkerne opføre.

Portrætter kan f.eks. fortælle os uendeligt meget – eller i hvert fald give os stof til en lang række spekulationer – som vi ellers ikke ville have fået lejlighed til at gøre os: Hvordan kan det f.eks. være, at søofficerer almindeligvis portrætteres set fra siden (med en anelse vind i håret); Hvordan kan det være, at personerne på Rach og Egebergs københavnerbilleder fra 1700-tallet går med de trekantede hatte på hovedet, når det ellers i kilderne ofte siges, at man gik med dem under armen, og kun sjældent havde dem på? Hvordan kan det være, at det i mange billeder vrimler med negertjenere (morianer), papegøjer og sydfrugter? Hvorfor er Voltaire og B. W. Luxdorph afbilledet i nat-tøj – eller i hvert fald med nathue? Hvorfor er kvinderne i visse perioder ikklædt tyrkiske gevandter, mens de i andre perioder er nærmest nøgne? Hvorfor er barokkens konger og fyrster klædt i romerske gevandter? Man kunne blive ved og ved.

Det værdifulde ved en bog som denne – og andre af samme slags – er, at man som læser bliver opmærksom på, at den måde, hvorpå folk er portrætterede ikke er spor tilfældig. Ligesom deres klædedragt heller ikke er det, og ligesom heller ikke de medfølgende attributter – bøger, landkort, eksotiske frugter, morianer mv. – er det. Billeder er symboler, der repræsenterer andet og mere end den portrætterede. Lad os nu f.eks. tage parykkerne, dette i eftertiden så latterliggjorte "klædningsstykke": Parykker er ikke bare parykker: Parykker fortæller os om hvilken stand den portrætterede tilhørte eller

– måske – hvilken stand, han ønskede at blive associeret med. Adelsfolk og rangpersoner bar f.eks. i 1760'erne og 1770'erne altid pungparykker, mens kinafarere bar røde parykker, præster og lærde bar grå parykker, militærfolk parykker med lang pisk osv. Står man overfor et portræt af en ukendt person fra 1700-tallet, kan alene parykken derfor måske lede os på sporet af, hvem det er vi har foran os. Og det samme gælder portrættets andre elementer og kompositoriske virkemidler. Portrætter er mao. en fabelagtig kilde til den symbol- og forestillingsverden, fortidens mennesker levede i.

Heibergs bog omhandler ikke det hele – desværre ikke – man må stadig ty til den internationale litteratur på området, hvis man vil have fuld besked. Personligt vil jeg anbefale Marcia Pointons og Aileen Ribeiros bøger om emnet. Men bogen er en øjenåbner for den, der intet ved om billeder som kilder, og til dette formål er den bestemt fortrinlig. Det er nemlig ikke en dansk portrætkunsts historie i kunsthistorisk forstand, men derimod et værk, som introducerer til, hvorledes historisk analyse og fortolkning af portrætter kan og bør foretages. Hertil hjælper således Heibergs gennemgang af portrætkunstens ikonografi fra de første danske portrætter i 1400-tallet og til nutiden.

Indledningsvis talte jeg om visse mangler. Disse mangler består primært i, at Heiberg har skrevet en anden bog, end jeg synes han skulle have gjort! Bogen er for meget et flot udstyrsstykke, og for lidt en grundig, metodisk indføring i historisk portrætanalyse. En sådan bog mangler vi nemlig desperat på dansk. Og Heiberg er manden, der kan skrive den, det er jeg ikke i tvivl om. Efter mange år blandt Frederiksborgmuseets tusindvis af portrætter ved han ganske givet langt mere om portrætter, end han her fortæller. Og det er en skam. Hans store viden skulle jo nødvendigvis sammen med ham, når den tid engang måtte komme.

Andre mangler er mere for feinschmeckere: Jeg ville f.eks. frygteligt gerne vide noget mere om, hvorfor Heiberg har revideret Else Kai Sass' opfattelse af maleriet af Christian 2./Frederik 1. på s. 74. Else Kai Sass hævdede i sin tid, at dette portræt ikke forestillede Frederik 1., men Christian 2., og hendes opfattelse vandt, så vidt jeg ved, hævde. Men nu har Heiberg minsandten vendt sagen om igen, og fortæller nu, at det alligevel forestiller Frederik 1. At dømme på bogens noter er det udelukkende personens skipperkæg, som leder Heiberg til den konklusion, at billedet forestiller Frederik og ikke Christian. Men ved vi da noget om, hvorvidt Christian 2. i en ung alder havde skipperkæg? Heiberg ved forhåbentlig noget mere, end han her fortæller.

Heibergs bog er en af den type bøger, man let fortaber sig i. Ikke alene er den flot, men den er også uhyre velskrevet. Og selvom den visse steder går lidt for hurtigt gennem sine emner, er den under alle omstændigheder værdifuld. Ja, faktisk burde den indgå i pensummet til historiestudiets metodeundervisning som vejledning i brugen af ikke-skriftlige kilder.

Peter Henningsen

Peter Scharff Smith: Moralske hospitaler – det moderne fængsels gennembrud. Forum 2003, 451 s., 299 kr.

Peter Scharff Smith fortæller i *Moralske Hospitaler* historien om det danske fængselsvæsens udvikling fra 1600-tallets første forsøg med tugthuse til 1800-tallets sindrigt indrettede isolationsfængsler. Sideløbende giver han et grundigt indblik i den internationale udvikling på området og i de teoretiske og filosofiske overvejelser, der lå bag indespærringen af forbryderne. Værket er det første større studie af den danske fængselshistorie i over hundrede år, og er dermed et kærkomment bidrag til forskningsområdet samt til forståelsen af perioden som helhed.

I første del introduceres læseren for en række teoretikere der ikke nødvendigvis har beskæftiget sig med fængselshistorie, men som alle har bidraget med indsigter, der kan fremme forståelsen for den udvikling fængslerne har gennemgået i den såkaldte moderne tid. Smith koncentrerer sig især om de tre store sociologer/filosoffer Max Weber, Norbert Elias og Michel Foucault. Især sidstnævnte har formået at sætte dagsordenen ved at forbinde det moderne fængselsvæsens gennembrud med statens ønske om kontrol og disciplinering af medborgerne. Smith anerkender Foucaults indsigter på dette område, men understreger samtidig begrænsningerne i at anskue de moderne fængsels konstruktion i dette perspektiv alene. Som titlen antyder er det vigtigt også at se indespærringens logik i sammenhæng med religiøse og moralske overvejelser. På denne måde bliver værket også en kritik af Foucaults manglende religiøse perspektiv i analysen af fængselsvæsenet. Her opfordrer Smith til et mere pluralistisk syn på fængslernes udvikling, hvor både begreberne rationalitet, religion, disciplin, kontrol og modernitet tages med i overvejelserne.

Smiths understregning af religionens afgørende rolle er dog ikke blot en teoretisk abstraktion, men underbygges grundigt i værkets tredje del, hvor Vridsløselille Forbedringshus

fungerer som et case-studie af udviklingen i Danmark. Det er dette afsnit som danner kerne i værket, og her hvor Smith demonstrerer et tæt kendskab til kilderne samt præsenterer en solid analyse.

Her kommer man tæt på de indsattes forhold fra 1842 til 1873, og får indblik i de overvejelser, som lå til grund for konstruktionen af fængslets fysiske rammer såvel som den psykiske bearbejdning af de indsatte. Det er særligt spændende, og til tider skræmmende, at følge isolationsfængslingens konsekvenser. Vridsløselille blev bygget med det såkaldte Pennsylvanske system som forbillede, hvor en panoptisk bygningskonstruktion samt en total isolation og overvågning af de enkelte fanger udgjorde hovedprincipperne. Den enkelte fange så aldrig sine medfanger, hverken ved transport rundt i fængslet, hvor en særlig fangemaske garanterede fuldstændig anonymitet, eller i de særlige fængelskirker, hvor en sindrig panoptisk konstruktion sørgede for at fangerne kunne se og høre præsten, men ikke hinanden, hvorimod personalet konstant kunne overvåge de indsatte. Det skal tjene til Smiths ros, at det til tider er en ubehagelig klaustrofobisk oplevelse, at læse beskrivelserne af de indsattes forhold. Værket er nemlig ikke kun en beskrivelse og analyse af det moderne fængselsvæsens gennembrud, men også en kritik af et system der langt fra har virket efter hensigten. Frem for at forbedre de indsatte var resultatet ofte, at de kriminelle efter lang tid i isolation blev sindssyge, og i stedet for efterfølgende at kunne udsluses i samfundet som gode borgere, måtte de sendes videre til sindssygehospitaler.

Men Smith fortæller også historien om hvordan man fra statens side forsøgte at forbedre de indsatte. Først og fremmest gennem religionens gode påvirkning, der i samspil med fangens isolation skulle fremme den enkeltes selvansættelse og opbygge den moral, som ved sit fravær havde givet frit spil for de kriminelle gerninger. Dertil forsøgte man sig også med undervisning af de indsatte, som også i større eller mindre grad havde muligheder for at låne bøger fra fængslets bibliotek. Man var dog også opmærksom på, at ugerningerne kunne skyldes dårlig påvirkning udefra, altså i den kriminelles nærmiljø, hvilket også var et af argumenterne for, at holde fangerne adskilte i isolation, og forhindre at fængslet blev et "lasternes drivhus". Således berøres også 1800-tallets forståelse af de kriminelle. En forståelse, der i sidste ende bundede i tidens menneskeopfattelse, og dermed bliver historien om fængselsvæsenets udvikling også en historie om selve samfundets udvikling.

At Smith også til tider vælger at perspektivere sin analyse med nutidige forhold er både

godt og skidt. Fordelen er at problemstillingerne derved bliver aktualiseret for læseren, og man derfor lettere kan forholde sig til fortiden – måske. Men nogle gange kan disse ekskursioner også virke forvirrende, generaliserende og uden samme belæg, som ellers præger resten af værket. Når det er sagt, er det efter min mening alligevel sympatisk, at Smith vover pelsen og indirekte opfordrer til at vi lærer af historien, f.eks. når han kritiserer den nuværende skandinaviske praksis med isolationsfængsling.

Generelt er værket velskrevet og sproget flyder godt til trods for de mange oplysninger, det lykkes forfatteren at få med. Ligeledes suppleres teksten med mange flotte illustrationer og billeder der bl.a. giver et godt indblik i fængslernes fysiske rammer samt en god afveksling i læsningen. Oven i hatten kommer en historiografisk oversigt over værker og artikler, der vedrører dansk fængselshistorie 1600 til 1900, og som sammen med litteraturlisten udgør et uomgængeligt udgangspunkt for enhver der vil beskæftige sig med emnet. Til slut skal der også lyde ros for værkets flotte omslag, hvor ligheden mellem fængselsgangen på forside og kirkerummet på bagside maner til eftertanke, og meget præcist understreger religionens afgørende betydning for den forestillingsverden som lå bag de moderne fængsler.

Lars Vangen Christensen

Fritze Lindahl: Symboler i guld og sølv. Nationalmuseets fingerringe 1000-1700-årene. Nordiske Fortidsminder serie B, bd. 21, 2003, 438 kr.

Så kom den dag, som var så længe ventet, hvor en af Nationalmuseets prægtige samlinger af skatte træder frem i en samlet behandling. Hvad der her forelægges kan betegnes som både et yndigt og et broget allehånde. Selvom guld og sølv er hovedmaterialerne, optræder såvel bronze og kobber som udvalg af mere eller mindre ægte ædelstene i samlingen af fingerringe, der spænder over vidt forskellige former samt over flere århundreder fra tidlig middelalder til 1700-tallet. Grupperingen af det omfattende stof har næsten lidt af et puslespils karakter, hvor det gælder om at få brikkerne til at falde på plads inden for de rette rammer.

De indledende afsnit før katalogdelen giver et udmærket overblik over ringenes former og forskelligartede anvendelse efter tid og sted. Her indledes med tegninger af ringtyper og kataloget afsluttes med et fyldigt engelsk sammendrag samt 12 tegnede plancher, der bringer

ringenes former og detaljer skarpere frem end selv de bedste fotos kan gøre det. Disse afsnit er særdeles berigende læsning og udmærker sig ved dejlige farvefotos, der også supplerer visse af katalogbillederne. Her falder gengivelsen af Thebal-ringene, fig. 59, dog noget uskarpe ud pga. baggrunden.

Dog pynter det ikke, at nr. 19 og 114 svæver omtrent helt baggrundsløse, ligesom visse af guldringene fremtræder sølvgrå, og flere af søvringene virker meget mørke. Katalogteksten er let forståelig, men *strieret tråd* (270, 303) og *lober* (428) hører dog til fagområdet. Nogle trykfejl optræder, men er let gennemskuelige. Ved guldringen med dragehoveder fra Æbelholt Kloster (327) kan der henvises til publikationen i *Fra Nationalmuseets arbejds-mark 1938*.

En speciel gruppe danner signetringene, som ofte udmærker sig ved deres pondus og senere hen ved signetplader af halvædelsten med fornemme indgravninger af slægtsvåben, der giver mulighed for oplysning om ejer og datering. Sådanne ringe har været tillagt en speciel betydning, ikke blot ved besegling af dokumenter, hvorfor de ved ejerens død blev sønderbrudt, men også uden brug af voks kunne ringen alene repræsentere den levende ejer selv, når han ikke var nærværende. Da Iver Axelsen Thott som dansk lensmand på Gotland sidder på Visborg Slot, benytter han sin signetring af guld, eller sin sølvske antagelig med våbenmærke, som gyldigt kendetegn på sit samtykke i udbetalinger hos skriveren og regnskabsføreren, når overbringeren mødte frem med "*myn herre(s) gweryngh til wortegen*" (vartegn, dvs. bevis), som det udtrykkes i regnskabet fra 1485.

Tabet af en signetring har sikkert medført adskillige eftersøgninger, hvilket kendes ret nøje fra en senere tid, hvor lensgreven på Knuthenborg, Frederik Marcus Knuth (1813-1856) mistede sin gamle slægtsring af guld, da han viste sin yngste søn, der var dreng, hvorledes man slår smut med en sten. Ringen fløj fra fingeren ud i Nørre Sø ved Maribo. Nedfaldsstedet blev nøje afmærket, området inddæmet og tømt for vand, men uden held.

Iøvrigt ville det være meget at ønske, om Nationalmuseets samling af prægtige signeter fra samme periode som ringene, blev underkastet en lignende smuk og samlet behandling som disse. Værket begrænser sig fornuftigt nok til det materiale, der befinder sig på Nationalmuseet, men i privat eje og på museer findes stadig ringe, der burde være inddraget, hvis danefæloven blev givet orden og kraft. Man må til gengæld glæde sig over, at de har været båret og brugt i hele det daværende Danmark, og at gode proveniensoplysninger knytter sig til

de fleste. Efter en uhyre grundig undersøgelse er ringene nu fremlagt i et fuldbragt værk, hvor Slagelseskattens guldringe danner en pyntelig róset på bindets yderside, og ringenes forsker kan med glæde og ære nyde en gylden alderdom.

Aage Andersen

Harry Haue: Almendannelse som ledestjerne. En undersøgelse af almindannelsens funktion i dansk gymnasieundervisning 1775-2000. Syddansk Universitetsforlag 2003, 603 s., 350kr.

Den almene dannelse er på programmet i denne omfangsrige disputats af historiker og lektor på SDU's Institut for Gymnasiepædagogik Harry Haue. Det er en vægtig bog, både fysisk og fagligt. Efter endt læsning er man dog ikke blevet klogere på, hvad almindelse er – det fortoner sig som vanligt i tågerne – men på den funktion, almindelsen har haft for gymnasieskolens fagrække gennem to århundreder. Haue interesserer sig for det funktionelle omkring fagrækken, for spillet mellem de normative bestemmelser og offentlighedens forventning til undervisningen. Her undersøges malingsbindemiddel, ikke dens natur. Formåede almindelsen at danne bro, skabe overensstemmelser, indløse forventninger? Netop det fokus forstår sig eftersom begrebet har vist sig så holdbart og slidstærkt gennem tiderne – men fænomenet i sig selv er ude af søgeren.

Bevæbnet med en håndfuld brede kriterier og målestokke til indfangelse af det gensidige begreb går Haue i clinch med de skolehistoriske debattører, der har ment noget om den højere undervisning. Folk som Johan Nicolai Madvig, Christian Lütken, J. E. Suhr og H. P. Selmer må alle holde for lakmus-testen: Var det almindelse eller ej, de forfægtede? Vel at mærke målt efter den sindrigt konstruerede model, der fordrer, at almindelse omfatter alle fag, er dynamisk og national og kompleks, tilgodeser erkendelsesmuligheder osv. Hvortil tjener disse anakronistiske målestokke egentlig? Kan man overhovedet dømme historiske skikkelser og begrebsbrug efter tidløse målestokke?

Analytiske greb skal der til, naturligvis, men spørgsmålet er, om modellen ikke tager fører-greb på kilderne og reproducerer forfatterens egne forståelser? En historisk undersøgelse vinder sjældent ved at dømme de fortidige kilder "galt på den" ud fra en påtaget tidløs begrebslig skelnen. Her blot et eksempel: På baggrund af

den normative antagelse, at almindennelse *bør* være et dynamisk begreb, fældes domme over mere statiske eller konservative anvendelser. Det betegnes som "objektivt forkert" når almindennelse benyttes konserverende (s.426). Med disse "målestokke" forbyder Haue sig efter vores mening imod målsætningen om uholdet at analysere begrebets funktion i historien. Et positivt modeksekempel er Reinhard Kosellecks beslægtede storværk *Geschichtliche Grundbegriffe* (der benyttes), som ikke a priori stiller sig til doms over, om de historiske aktører "har ret" i deres brug af et begreb eller ej. Nej, må vi bede om "wie es eigentlich gewesen".

En hovedpointe i samme ånd er den utrættelige understregning af dannelsens og almindennelsens forskellighed. Her kunne Madvigs tese om, at begreber får betydning efter deres brug – og ikke andet – føre til en mere nuanceret historisk læsning. En lang række af de nævnte pædagoger, særligt i 1800-tallet, benytter helt tydeligt begreberne i flæng: Almindennelse, åndsdannelse, højere dannelse, dannelse. Og hvis man *bruger* ordene i flæng, *betyder* de også det samme, mente den gode sprogmand Madvig. En fuldt ud konsekvent skelnen imellem almindennelse og dannelse forekommer derfor som en anakronisme i vurderingen af de fortidige skikkelser, hvor nyttigt den end måtte være i systematisk henseende. Og når vi er ved begreber: Dannelsesbegrebets tidlige tyske kontekst generes af navnedrop og referencer til sekundær litteratur. Det havde smykket, hvis Haue havde læst hvad Immanuel Kant selv skriver om *Bildung* i filosofiens pædagogiske skrifter. Så slap vi for tesen om, at *oplysning* nok i virkeligheden også betød *dannelse* – hvor er den etymologiske nidkærhed henne i sådan en tolkning?

Sine steder hos Haue får man fært af den uhellige symbiose mellem biograf & biografet, om end kærligheden her er forlagt til en mere abstrakt sfære. Man fornemmer doktorandens livslange forelskelse i værkets "hovedperson": almindennelsen som han forstår den. Lad os kort erindre en gnaven litterats ord om en særlig afdeling i helvede forbeholdt for biografer, der vovede sig deres hovedperson for nær: Igen og igen skal de gaffe sig ind til deres egne nøgne hjerter og bide i det med forlorne tænder. Så galt går det ikke her, men når begrebet har det godt, så har forfatteren det godt, når vindene blæser mod almindennelsen, som omkring gymnasiets tvedeling i 1871, så ærgres han, ligesom de skolehistoriske skikkelser får et rap med pegepinden, hvis de ikke rigtig har forstået teksten.

Når det er sagt, er det spændende at følge bogen som en fremstilling af udviklingen i gym-

nasiets curriculum. Man ser naturfagene og de moderne realfag langsomt æde sig ind på den klassiske fagrække. Det er bemærkelsesværdigt, hvor langt vi skal frem, før matematik og fysik også blev anerkendt som almindennende. Begrebet har i kraft af sin eksistens- og identitetsafklarende karakter vist stadig et centrum omkring dansk og historie, hvorom de andre fag kredser som satellitter. Kampen om territorium og timer skildres fint i det informationsmættede værk. F.eks. er det store vanskel med skoleloven fra 1871 interessant beskrevet og giver et fint miniportræt af omvæltningerne i dansk åndshistorie i en afgørende periode. Man vendte sig fra klassisk dannelse til almen (her i betydningen moderne) dannelse symboliseret ved nedprioriteringen af oldgræsk og opprioriteringen af matematik, og der foregår en åndelig drejning fra Tyskland til England som "første" udland afspejlet i valget af fremmedsprog, ikke mindst som "hævn" for 1864. En fin pointe er også, at det nye grendelte gymnasium spejler den højere kompleksitet i samfundets forventninger til de unge.

Der er tale om grundige gennemgange af den lange perlerække af danske gymnasiefolk og pædagoger, der har haft noget på hjerte om almindennelse. De fleste pointer er grundigt efterforskede – men omgangen med en af de store skikkelser i dansk dannelseshistorie, Johan Nicolai Madvig, fortjener en kommentar. Kan man ud fra en lighed i tankegang slutte til et idehistorisk ophav? Madvigs tanker fremstilles entydigt som en ukritisk viderefremstilling af Johan Friedrich Herbarts tankegods (grundlæggeren af den videnskabelige pædagogik i Tyskland). Det er forkert. Der er en vis lighed imellem Madvig og Herbart, men det er tvivlsomt om Madvig faktisk kendte tyskeren på første hånd i 1832. Man leder forgæves efter henvisninger i Madvigs dannelsesskrifter, der ellers har tætte referencer til store tyskere som Herder, Hegel og Humboldt. Der var forskelle – store forskelle – imellem Madvig og Herbarts syn på både dannelse og almindennelse, og Madvig erklærede sig netop *ikke* enig da man på baggrund af Herbarts lære foreslog at oprette pædagogik som videnskabeligt fag ved Københavns Universitet i 1842. Ligheden i tankegang skyldes associationspsykologien, men den kunne Madvig lige så vel have læst om hos Sibbern. Associationslæren var fælles gods i datidens psykologi og af engelsk oprindelse. Ikke grundlagt af Herbart.

I den overraskende tunge teoribrug er der gode tolkninger. Det virker troværdigt, at almindennelsen må ekspliciteres i en krisesituation, f.eks. for et centralt fag som dansk, mens det i mere rolige perioder tages for givet som et kernefag. Og det virker relevant at forklare

dette ud fra teoretikeren Edgar E. Scheins teori om "grundlæggende antagelser" (f.eks. s. 374). Men når Haue benytter en systemteoretisk ramme som grundlæggende antagelse bliver teorien misvisende. Den nu afdøde tyske sociolog Niklas Luhmann er i vælten som et feteret og antistrukturalistisk alternativ til den gængse sociologi. Der benyttes en del plads på at redegøre for det luhmannske i en af hovedteserne, om ikke *den* centrale tese i værket: almindelse er det symbolsk generaliserede medie for gymnasiet.

Læst lige ud af landevejen er det er en væsentlig bog. Den må give gymnasieskolen og dens repræsentanter tiltrængt historisk identitet i en tid, hvor uddannelsespolitikken mere og mere formes på en performativ tænkningens præmisser. Luhmann behøver ikke at få helt ret i sin påstand om, at dannelsesbegrebet har udspillet sin rolle som samlende og retningsgivende begreb til fordel for formlen "*lære at lære*". Der kan stadig være god brug for et mere eksistentielt mættet begreb som almindelse til at legitimere stofvalget og prioriteringerne i gymnasiets videre udvikling over for slagord som erhvervsrettethed og læringskompetence. Derfor kan det godt alligevel blive problematisk at skrive en historisk fremstilling og et kampskrift for både almindelsen og Gymnasieskolernes Lærerforening i ét, for det er vel i grunden det, der er tale om med denne bog. Men det kan jo være, at det var det, der var brug for.

Bogen kunne trænge til en korrekturlæsning; bare ét tilbagevendende irritationsmoment skal nævnes: Det hedder vel et symbolsk generaliseret medie og ikke "*et symbolsk generaliserede medie*". Afsluttende er blot at sige, at bogen er for lang – som efterhånden alle historiske disputater – og afleveret i en noget stivbenet prosa. En række aktørers synspunkter kunne snildt være skrevet sammen og omkring hundrede sider sparet væk. Der huserer et bjergbestiger-syndrom i disputatsgenren, og langt de færreste orker vist at kravle op for at nyde udsigten fra Haues udikgispunkt.

Vil disse doktorander ingen læsere have?

Morten Petersen og Jesper Eckhardt Larsen

Signild Vallgård: Folkesundhed som politik – Danmark og Sverige fra 1930 til i dag. Magtudredningen, Aarhus Universitetsforlag 2003, 299 s., 248 kr.

Magtudredningen er blevet udsat for kritik, fordi den har et ret ensidigt fokus og udgangspunkt. Fire af forskningsledelsens medlemmer inkl. formanden er cand.scient.pol.'er. Den femte er humanist og dr.med., og hun har begået dette bind om folkesundhed som politik i Danmark og Sverige. Hele bindets indledende diskussion af magt-begrebet burde være overflødig, hvis magtudredningens forskningsledelse var blevet enig om en definition af begrebet magt fra begyndelsen. Det synes ikke at være tilfældet, for Vallgård må ud i sin egen lange udredning af begrebet. Se i øvrigt Peter Henningsens interview med forfatteren i Fortid og Nutid bd. 4, 2001, s. 306-12.

Magt er noget nogen har, mens andre ikke har den. Det er den politiske motivation bag magtudredningen og det, der gør den interessant for en bred offentlighed. Vi vil gerne vide, hvem der trækker i trådene, og vi fascineres af den skjulte magt, som udredningen formodes at måtte drage frem i lyset. Max Webers definition af magt er evnen til at få andre til at gøre ting, som de ikke ville have gjort af egen drift. Det er en særdeles anvendelig definition, der imidlertid er fanget i en klassisk subjekt-objekt-tænkning: Magt er noget, nogen *har*. Objektet er magten, og subjektet er desårsag magtfuldt. Vallgård forsøger sig med en tænkning, der tager udgangspunkt hos Foucault, der mente, at magt er noget, der *sker*. For at blive i grammatik-billedet kan man sige, at magt er et verbum i passiv, dvs. subjektløs handling. Denne definition af magt fremkalder en undersøgelse af *hvordan* snarere end af *hvem*. Magtens medium er viden. Viden er magt, ikke fordi den vidende er magtfuld, men fordi viden og magt, oplysning og kontrol konvergerer. Magten manifesterer sig, idet viden slår igennem i ændrede handlingsmønstre.

Dette *hvordan* er i Vallgårdas tilfælde forskellene mellem den svenske og danske folkesundhedsoplysningsstrategi, ikke fra 1930 til i dag, som titlen forfejlet lover, men i 1930-50 og 1970-2002. Det handler altså ikke om sygehuspolitik, offentlig sygesikring eller praksis, men om oplysningskampagnerne strategier, vejledninger for sundhedspersonale, politiske hensigtserklæringer osv. Hvordan formuleres det offentlige vilje til at forbedre folkesundheden?

Svaret er interessant. Sundhedspolitikken i begge lande i 1930'erne byggede på lige dele formanende opdragelse, følelsesmæssig appel og rationel oplysning; etos, patos og logos som

det hedder i retorikken. Forestillingen om den skam, der knytter sig til ikke at følge normen, spillede en væsentlig rolle sammen med pligt, lydighed og ansvar. Som bekendt var det en periode, der heller ikke veg tilbage fra anvendelsen af tvang. Opdragelses- og tvangsperspektivet er væk 40 år senere til fordel for frivilligheden. Til gengæld er myndighedernes ønske om at regulere befolkningens adfærd bestemt ikke blevet mindre. Modsætningen mellem styringstrang og appellen til rationel selvforvaltning kalder Vallgård et paradoks, men man kunne også se det som en meget klar illustration af Foucaults magtbegreb.

Strategierne er forskellige i Danmark og Sverige. Mens dansk sundhedspolitik ved hjælp af oplysning appellerer til det ansvarlige individ – logos – er der i den svenske strategi et ønske om at regulere samfundets strukturer i kombination med appellen til samfundssindet – etos. Begge strategier har rationalitet som omdrejningspunkt; Folket skal kunne se fornuften.

Friheden blev centrum i 1990'erne: *"I Danmark lagde politikerne vægt på, at borgerne skulle have frihed til at vælge, hvordan de ville leve, og i Sverige blev friheden set som en effekt af politikken, i og med at frihed fra sygdom var en forudsætning for at kunne handle frit og forme sit liv"*. (s. 141) Frihedsstrategien var tydeligst i den danske AIDS-politik, der byggede på oplysning og fraværet af tvang, idet AIDS ikke blev omfattet af de gamle bestemmelser om kønssygdomme, der var blevet til i tvangens tid.

Det er ikke Vallgårdas primære ærinde at vurdere nytten af strategierne, men man kan jo ikke undgå at gøre sig sine tanker. Den nærmest chokerende illustrative dødelighedsstatistik s. 122 viser med stor tydelighed, at svenskerne havde valgt en mere effektiv strategi. Kræftdødeligheden i Danmark er steget støt fra o. 1970, mens den i Sverige endog fra et bedre udgangspunkt i samme tidsrum er faldet lige så støt. Mellem de politiske intentioner og helbredsstatistikkerne ligger hele den praktiske implementeringsdel, som næsten ikke berøres. Vallgård anfører, at loven om sundhedsplejersker blev vedtaget i 1937, og diskuterer meget givende intentionerne bag dette i virkeligheden ret betydelige indgreb i børnefamiliernes hverdag. Et er politisk intention og noget andet er praksis. Denne anmelders mor og svigermor kan meddele, at ordningen endnu 25 år efter lovens vedtagelse hverken var gennemført i Egersund i Sønderjylland eller på Stevns.

Magten i sundhedsdiskursen gemmer sig bag den omfattende frivillighed. Folk vil ganske enkelt gerne være sunde og følge eksperternes anvisninger. Jeg savner en omtale af en af de

mest vellykkede strategier i folkesundhedens historie, nemlig tandhygiejnen, der blev forbedret i et samarbejde mellem folkeoplysning og private forretningsinteresser, nemlig de privatpraktiserende, og privatfinansierede tandlæger. Sygesikringen behøvede ikke engang at betale for at få folk til at gå til tandlægen hvert halve år. Men man kan jo ikke få alting med. Det gennemgående eksempel med barnepleje og svangerskabsoplysning er meget illustrativt og øjenåbnende for en, der selv står midt i suppedasen.

Bogen kommer ikke til at stå centralt i den folkelige og politiske modtagelse af magtudredningens resultater. Dertil er den for usexet. Der er ingen skurke eller hemmelige netværk af aktører. Som kulturhistorie og sundhedspolitisk analyse er den interessant og vil være nyttig læsning, ikke mindst fordi den er velstruktureret. Som medicinhistorie er den et bidrag til den samlede analyse af sundhedens og sygdommens udvikling i den skandinaviske velfærdsstat, der må indbefatte bl.a. sygehusvæsenets struktur og økonomi, den politiske udvikling, sundhedspersonalets uddannelse og beskæftigelse, den generelle sociale udvikling og demografien.

Jes Fabricius Møller

Christopher Jacob Ries: Retten, magten og æren. Lauge Koch Sagen. En strid om Grønlands geologiske udforskning. Lindhardt og Ringhof 2003, 368 sider, 349 kr.

En omstridt forsker, en ukontroversiel bog mødt af en sønderlemmende kritik, efterfulgt af en bitter akademisk strid med beskyldninger om uhæderlighed, afløst af injuriersag og alt samme under intens pressedækning. Dette er hovedindgredienserne i 'Lauge Koch sagen' som Christopher Jacob Ries har sat i centrum for sin bog *Retten, magten og æren. Lauge Koch sagen. En strid om Grønlands geologiske udforskning*. Det er beretningen om den danske geolog Lauge Koch (1892-1964), en af grønlandforskningens karismatiske forskerpersonligheder, der på trods af sin popularitet og imponerende faglige resultater fik ødelagt sit videnskabelige renommé. Det er historien om, at videnskabelig succes ikke så meget afhænger af suveræne faglige kvalifikationer, men i højere grad bestemmes af ens strategiske kompetencer.

Ries' bog er en bearbejdet udgave af hans ph.d.-afhandling, og et eksempel på hvorledes en videnskabelig afhandling med succes kan gøres tilgængelig for et bredere publikum. Den er rigt illustreret, noteapparatet er over-

skueligt og diskret placeret bagest i bogen, og sproget behageligt flydende. Særligt kapiteloverskrifterne fortjener et rosende ord, de er måske ikke så oplysende, men til gengæld appetitvækkende: *Flænsbænken, Danmarks store Lotteriseddel, og Et meget lavtstående Væsen*. Som lægmand må man acceptere, at geologiske begreber såsom *metamorfoserede aflejringer, gneiss-områder, nefelinsyenitter og geosynklinaler* ikke forklares. Det er således heller ikke den geologiske videnskab *per se* der interesserer Ries, men derimod en kortlægning af *"det uvej-somme landskab af personlige, faglige, kulturelle, politiske og økonomiske interesser, hvori alt videnskabeligt arbejde må foregå"*. Det er altså selve forskningsmiljøet der er i fokus, og derfor er forudsætninger indenfor det geologiske fagområde ikke nødvendige for at forstå bogen.

I 1935 udgav den danske geolog og kendte polarforsker Lauge Koch bogen *Geologie von Grönland*. Allerede inden udgivelsen blev den mødt af en sønderlemmende kritik. I en anmeldelse i den Geologisk Forenings tidsskrift blev Koch beskyldt for at tage æren for andres forskningsresultater og for at forvanske andres udtalelser til egen fordel. F.eks. mente man, at han uretmæssigt havde taget æren for opdagelsen af den nordgrønlandske foldekæde. Anmeldelsen var underskrevet af flere prominente danske geologer, deriblandt Geologisk Instituts eneste professor O. B. Bøggild. De elleve underskrivere af anmeldelsen blev småkonspiratorisk kendt som 'de 11'. Deres kritik var ubønhørlig, og kontroversen udviklede sig til en veritabel fejde. I 1936 anlagde Koch injuriersag imod 'de 11', fordi han mente, at deres angreb var rettet mod hans person og ikke mod hans videnskabelige arbejde. Retssagen endte med en alt andet end entydig afgørelse, idet Koch kun delvist fik medhold i sin klage.

Således kan 'Lauge Koch sagen' kort skildres, og det er udviklingen af denne sag som er det fortællermæssige udgangspunkt for Ries. Beskrivelsen af sagen er så velskrevet, at man som læser spændt følger diskussionen om kortlægningen af *devonets* udbredelse i Østgrønland. Selvom retssagen er spændende, er det faktisk alt det uden om sagen, som for alvor er interessant, nemlig: personen Lauge Koch, grønlandsforskningens historie og det geologiske forskningsmiljøes intrigante kultur.

Ries får tegnet et nuanceret portræt af manden, forskeren og ekspeditionslederen Koch. I befolkningen var Lauge Koch, ligesom kollegaen og konkurrenten Knud Rasmussen, en beundret nationalhelt og af udenlandske kollegaer blev han anset som en både kompetent polarforsker og en habil ekspeditionsleder. Ries viser dog også, hvorledes Kochs arrogante stil og det,

der må betegnes som manglende sociale kompetencer, med tiden fik skabt ham flere fjender end venner. Koch var autoritær, han intimiderede folk med sine storladne manerer, og som Kochs sekreter Gunner Seidenfaden huskede det, *"[så forstod Koch] til den sidste Blodsdråbe at udnytte, ja næsten udsuge, sine Medarbejdere og deres Resultater, (for derefter hensynsløst at smide dem fra sig og søge friskt Blod)"*. Særligt blandt de danske geologer fik Koch gjort sig upopulær, idet de almindeligvis blev ignoreret, når der skulle vælges ekspeditionsdeltagere. Efterhånden opbyggedes så store spændinger mellem Koch og de danske geologer, at en form for åbenlys konflikt måtte synes næsten uundgåelig, og med udgivelsen af den sjuskede oversatte *Geologie von Grönland* opstod muligheden for gengældelse.

Den dolk, som 'de 11' med deres sønderlemmende kritik unægteligt plantede i Lauge Kochs ryg, kan enten anskues som symbol på de små nidkæres sejr over den store ener, eller den kan være et symbol på Kochs svage strategiske evner og manglende *'feel for the game'*. Koch havde magtfulde allierede i f.eks. Grønland Styrelsens direktør Daugaard-Jensen, og statsminister Thorvald Stauning, men de kunne ikke beskytte ham mod kollegaernes videnskabelige kritik. Den videnskabelige integritet var det fundament hvorpå Kochs stilling var bygget, og da dette fundament først blev destabiliseret, blev Kochs ellers dominerende position indenfor grønlandsforskningen også undermineret.

Selvom Koch var den store mand i grønlandsforskningen, var det ikke ham alene, der styrede denne forsknings mål og udvikling. Der var også både politiske og økonomiske hensyn. Ries viser bl.a., at det var under hensyntagen til konflikten med Norge, om overhøjheden over Østgrønland, at man i begyndelsen af 1930'erne rettede sin ekspeditionsvirksomhed mod denne del af Grønland. Det var også ønsket om at gøre den nordlige koloni til en god forretning, via for eksempel vis minedrift, som gjorde at jagten på værdifulde naturressourcer og en geologisk kortlægning af øen og dens undergrund, blev højt prioriteret.

Historien om grønlandsforskningens udvikling kan derfor læses som en historie om et eventyrs afslutning. Grønlandsforskningen som ved århundredes begyndelse tilhørte 'verden af i går' med dens forankring i en romantisk fortælling om store personligheder og heltegerninger, ændrede i 1930'erne karakter. De videnskabelige landevindinger blev ikke længere opnået af enkelte opdagelsesreisende, men af større forskerteams. Efterforskningen blev systematiseret, og som Ries skriver, også mekaniseret og industrialiseret. Det er også ganske træffende, at bogens forsideillustration viser Lauge Koch

i eskimoiske kamikker og anorak poserende udenfor sit hus i Rungsted. Anakronismen er åbenlys og illustrerer fint den dobbelthed, der var i både Kochs person og i tidens grønlandsforskning. På den ene side var Koch som Knud Rasmussen eneren, den gammeldags opdagelsesrejsende såvel som den nationale helt. På den anden side var han også den moderne videnskabsmand, som opgav den klassiske hundeslæde for i stedet at anvende det mere effektive fly som rekognosceringsmiddel.

At man kan irriteres over at en bog som denne skal sælges under den lidt modeprægede titel *Retten, magten og æren* (i 1999 udkom således Hans Henrik Appels disputats *Tinget, magten og æren*, i 2000 udkom Rikke Agnete Olsens *Magten og æren*, og i 2001 blev Per Ingesmans *Riget, magten og æren* udgivet), kan ikke rokke ved det positive helhedsindtryk bogen efterlader. Ries har således formået både at lave en sober skildring af en stor, men besværlig personlighed, såvel som en skildring af en forskningsretnings udvikling og et videnskabeligt miljø. Han gør alle delene (næsten) ubesværet, og derfor forstår man hvorfor han med denne bog er blevet indstillet til Weekendavisens Litteraturpris. Som læser glemmer man næsten, at man ikke er blevet spurgt klogere på, hvad *gneiss* egentlig er. (*Gneiss* eller *gnejs* som det skrives i dag, er ifølge *Den store danske encyklopædi*: "fin- til grovkornet metamorf bjergart, der udviser foliation (dvs. mineralkornene er samlet i bestemte lag og/eller lineation (dvs. mineralkornene er orienteret i lineære strukturer).").

Rune Holst Scherg

Leif Rudi Ernst: Skurk i Danmark - Helt i Amerika. Marshal Chris Madsens skjulte fortid. Eget forlag 2003, 288 s., 350 kr.

Marshal Madsen, en farverig dansk-amerikansk sherif fra El Reno i Oklahoma, blev kendt i forbindelse med Nationalmuseets store udvandringsudstilling, "Drømmen om Amerika", i Brede i 1984. Udstillingens oprindelige idémand, Stig Thornson, præsenterede sheriffen i pressen og portrætterede ham i kataloget til den amerikanske opfølgning på udstillingen. Senere fik han iværksat en tv-dramatisering af marsalhalls liv med Jens Okking i hovedrollen som Chris Madsen. Aviserne nævnte i foramtalen af filmprojektet, at Marlon Brando, Robert Redford og Kris Kristoffersen (med danske aner) var kontaktede i forbindelse med storfilm.

Den Madsen, der blev præsenteret i 1980'erne på baggrund af hans erindringskil-

dringer, var født i Bov ved Flensborg i 1851. Trods sine 13 år deltog han angiveligt i de sidste faser af krigen i 1864. Hans far blev såret i krigen, og under flugten fra Dybbøl faldt Chris Madsen på vej over broen til Sønderborg over sin dræbte broders lig. Han drog efter krigen til København for at uddanne sig til officer. Efter tre år drev trangen til hævn over tyskerne ham til at melde sig til Fremmedlegionen i Afrika. Herfra kom han med i Den Fransk-tyske Krig og var nær blevet dræbt i slaget ved Sedan i 1871. Han drog tilbage til Afrika og kæmpede mod arabere, men det tiltrak ham ikke at udkæmpe flere krige. Efter Fremmedlegionen kunne han ikke bosætte sig i Slesvig, da han havde kæmpet imod det, der nu var hans nye fædreland, det preussisk dominerede tyske kejserrige. Og heller ikke i Danmark, da han var gået i fremmed krigstjeneste, så han drog til Norge og arbejdede som hvalfanger. Da han led af søsyge, gik han i land og arbejdede et år som landmåler. Han mødte undervejs en farverig norsk kæmpe på 2,60 m., Major Hansen, der havde været i USA og deltaget i den amerikanske borgerkrig. Denne opfordrede Madsen til at drage til USA.

I januar 1876 drog Madsen da afsted til USA og gik ind i U.S. Army i 7. kavaleri (division) under General Custer. Ved et held undgik han at deltage i Custers nederlag ved massakren ved Wounded Knee. Efter militærtjeneste blev Madsen sheriff i Oklahoma i et farligt frontier-miljø, der gav ham en helteglorie. Han blev Deputy U.S. Marshall i El Reno og siden Guthrie i Oklahoma Territory i 1891. Han skal have taget de kendte Dalton-brødre til fange. I perioder arbejdede han også i større byer som Kansas City, Missouri og Oklahoma City. 73 år gammel blev han vagtmand i Federal Reserve Bank i Oklahoma City. Sidst var han ansat ved fogedretten i samme by, indtil han 82 år gammel gik på pension. Han døde i en alder af 92 år i 1944. Som et sidste led i hans militære karriere blev han angiveligt tilbudt at deltage i 1. verdenskrig som kaptajn, men takkede nej. En søn deltog i krigen i Frankrig og slap uskadt hjem igen.

Det var jo uægtelig en dramatisk og farverig karriere, Madsen gennemlevede. Problemet er blot, at han selv er kilden til mange af oplysningerne. Leif Rudi Ernst fra Aalborg, der altid har været meget optaget af Det vilde Vesten, sætter sig i denne selvudgivne bog for at efterspore Chris Madsens liv før udvandringen. Leif Ernst er ikke en skolet skribent og forsker, men han har gjort et ihærdigt detektivarbejde i de danske arkiver for at følge "helten" Christen Madsen fra vuggen til udvandringen. Det er der kommet en ganske anden Chris Madsen ud af.

Stadig en farverig person, men ikke en 13-årig krigshelt. Madsen opdagede i sine erindringsværker den sønderjyske baggrund. Madsen blev født i Rørmosehus i Ørsted på Vestfyn som søn af en husmand, der også var daglejer og postbud. Stig Thorson har hævdet, at den fynske Madsen ikke var den rigtige marshall, men Leif Ernst har været igennem kirkebøger fra 15 sogne omkring Flensborg uden der at finde en Christen Madsen, hvis data kan passe med marshallens. Så meget taler for en fynsk baggrund, hvad da også oplysningerne i politiets udvanderregistre angav. Her stod som fødested "Rørmosehus paa Fyen". Og Udvanderarkivets database over danske udvandrere kunne heller ikke finde en anden Madsen, der kunne være marshallen. Kirkebogen for Ørsted sogn havde en indførsel for Christen Madsens fødsel, hvor både dag og år stemte med Chris Madsens opgivelser. Madsen gik i Ørsted skole og kom på en lokal landboskole i Kauslunde. Han blev karakteriseret som en forstandig og velopdrægt dreng.

Men hvorfor så sløre den danske baggrund? Efter skolen drog Christen Madsen til København. Hurtigt kom han ind på en småkriminell løbebane som plattenslager. Han opdagede en stilling som dræningsmester. Han fik engagement, fik så udbetalt et forskud, eller lånte penge, fordi han angiveligt netop havde mistet sine penge eller ligget længe syg. Gang på gang lykkedes det ham at besnakke præster, provster, proprietærer og godsejere til at give ham mindre lån. Og væk var så unge Madsen, der snart optrådte et nyt sted. Han smykkede sig med et Dannebrogskors købt hos en guldsmed og fabrikerede egenhændigt diverse anbefalingsskrivelser, der skulle støtte hans sag. Han hævdede også at være blevet betænkt med Medaljen for adel Dåd.

Lidt Robin Hood var der dog i Madsen. Det gik altid ud over de besiddende, og han nedlod sig ikke til simpelt brugstyveri. Og han optrådte i øvrigt heller aldrig voldeligt. I løbet af nogle år lærte unge Madsen Rørmose en hel del af landets tugt- og arresthuse at kende indefra. Så snart Madsen kom ud, gik han i gang med nye bedragerier. Da jorden blev for varm i Danmark, drog han i december 1873 til Sverige og Norge og optrådte her i samme stil, nu som premierløjtnant, ingeniør og Dannebrogsmænd Carl Christian Johan Andreas Daniel Hoffmann, som var blevet Dannebrogsmænd for sin tjeneste under krigen i 1864. Han blev anholdt i Norge og returneret til de danske retsmyndigheder. Efter at have afsonet en tugthusstraf på to år i Vridsløselille Forbedringshus fik han formentlig af fængselsvæsenet en enkeltbillet til USA. Han kan næppe have rejst penge til ud-

vandringen så kort tid efter fængslet uden en sådan hjælp.

Madsen deltog ikke i krigen i 1864 og var aldrig i Frankrig under den tysk-franske krig i 1870. En bror deltog i krigen i 1864, men døde først året efter af tuberkulose. En anden bror boede i Sønderjylland, men brødrene var altså fynboer af fødsel. På grund af Christen Hansens Rørmoses gentagne små svindelnumre, der endte med tugthusophold, blev krigshelten aldrig indkaldt til at aftjene sin værnepligt. Han var ikke norsk hvalfanger eller norsk landmåler. Han udvandrede ikke på en norsk kæmpes råd, men formentlig forsynet af fængselsvæsenet med en enkeltbillet.

En livlig fantasi, et godt skuespiltalent og gode evner hjalp Madsen i vej. Leif Ernst har ikke haft muligheden for at efterspore stadierne i Madsens amerikanske "karriere" med samme grundighed, men der kan nok være grund til at læse oplysningerne om hans amerikanske bedrifter med kritisk sans. Også selvom lovens vogter havde åbenbare grunde til at sløre sin danske baggrund. Og selvom det er dokumenteret, at han var amerikansk soldat og siden sheriff i mange år. Men den sønderjyske baggrund er fabrikeret, da Madsen ansøgte om pension fra militæret i en alder af 66 år. Så heller ikke da veg han tilbage for at opdigte en baggrund uden hold i virkeligheden. Men Leif Ernst holder sig til Madsens danske baggrund.

Leif Ernst citerer udførligt fra retssager og politirapporter. Og han har tilsyneladende fundet billeder af hver en bedragen præst og hver en herredsfoged, der har fængslet eller dømt Madsen. Ligeledes er der fotografier af næsten hvert et sted eller hus, hvor Madsen vides at have været. Leif Ernsts brug af paralleller, som til Louis Pio og Poul Geleff og deres ophold i Vridsløselille Statsfængsel og senere udvandring er ikke heldig. Ligesom det er vanskeligt at forstå, hvad vi skal med et efterskrift om et amerikansk bombeflyst styrt nær Madsens fødehjem i 1944. Men kilderne taler så godt, at man let bærer over med bogens metodiske og stilistiske mangler. Det er den massive dokumentation, der bærer bogen og også overbeviser anmelderen om, at det nye billede af Madsen er sandfærdigt.

Selvom helteglorien er falmet noget, fremstår Marshal Madsen stadigvæk som en farverig person. Med karrieren i USA's militær og med sheriff-embederne kunne Madsen (formentlig) lægge plattenslageriet på hylden. Det lykkedes ham dog kort efter ankomsten til USA at låne en sum penge af den danske konsul i New York. Og fangede han nu virkelig Daltonbrødrene? Soldat og sheriff var han i alle tilfælde, og man må lade Christen Madsen Rørmose/Chris

Madsen, at han var en god story teller, der ikke blot formåede at binde sine samtidige en historie på ærmet, men også at overbevise lidt for ukritiske udstillingsarrangører og TV-folk i 1980'erne om sine opdigtede bedrifter. Selvom Marshal Madsen vel ikke var en historisk betydningsfuld figur, leverer Leif Ernsts ihærdige detektivarbejde et tankevækkende korrektiv til en heltemyte. Westernhelten har, som titlen siger, fået en dansk fortid som skurk.

Steffen Elmer Jørgensen,

Kenn Tarbensen: Julemærket til gavn for børn. Udgivet i anledning af Julemærke nr. 100. Julemærkefonden 2003, 348 s., 300 kr.

Se dette er en rigtig historie: Tre milliarder julemærker på 100 år giver i alt en halv milliard kroner og 65.000 ophold på julemærkehjem, typisk af tre måneders varighed.

Et imponerende resultat, når man tænker på begyndelsen, hvor en stresset postekspedient, og senere postmester Einar Holbøll mente, at der måtte kunne komme noget fornuftigt ud af den stadig stigende postmængde, som i slutningen af 1890'erne hobede sig op på landets posthuse i dagene op imod jul. Brevkulturen var nemlig under forandring; dels var det blevet billigere at sende postkort, dels skabte indflytningen til byen et behov for mindst én gang om året at sende en hilsen tilbage til dem, som blev tilbage- og endelig var skrivefærdigheden blevet mere udbredt i takt med at skolen havde gjort sit indtog i barndommen.

Hvorfra Holbøll fik sin idé melder historien intet om. Det var gyldne tider for filantropien i disse år, med introduktionen af de årlige Børnehjælpsdage i 1904 som et karakteristisk eksempel, så mon ikke han hentede ideen herfra. Under alle omstændigheder kendte Holbøll sin besøgstid; julemærkeideen fængede hos hans overordnede, det var en god måde at sælge postvæsenet på. Den kom til at gavne mange børn – og den kom til at gavne Holbølls egen karriere. På få år avancerede han således fra gigtsvag postekspedient til postmester – og ikke mindst landskendt filantrop, der ville det bedste for børnene.

Julemærket blev en øjeblikkelig succes, og den nye komité fik sig dermed et problem: for hvad skulle de indsamlede penge bruges til? I første omgang valgte man at lægge pengene i Nationalforeningen til tuberkulosens bekæmpelses kasse og resultatet heraf blev opførelsen af Kolding Fjord børnesanatoriet,

som blev indviet i 1911. Udgifterne oversteg budgettet mange gange, og julemærkekomitéen måtte gå af og arbejdet reorganiseres. Fremover var man gennemgående mere forsigtig når det gjaldt disponering af midlerne, men også i valget af projekter. De skulle være såkaldt "stuerene", der ikke lugtede af, at julemærkekomitéen kom til at finansiere opgaver, som det offentlige rettelig burde påtage sig. Det gav julemærkekomitéen en frihed til gennem årene at påtage sig helt nye opgaver, fra mellemkrigsårenes astmabørn, over 1950'ernes problembørn til 1980'ernes og 1990'ernes overvægtige børn. Da arbejdet var på sit højeste rådede man over i alt ni hjem; i dag er der fire tilbage.

Om alt dette og mere til har arkivar Kenn Tarbensen skrevet en fin bog, fyldt med flotte illustrationer, herunder en afbildning af samtlige julemærker. Interessant er det at følge, hvordan julemærkedesignet kan forbindes til nationens store og små begivenheder, og hvordan et lille uskyldigt mærke i udvalgte år kan give anledning til stor offentlig ballade. Voldsomt gik det til i 1998, hvor et nodeark på sort baggrund med reference til Solhvervsangen og helt rensset for kristne referencer, fik dagspressen og dens læsere til at fare i flint og resulterede i et faldende julemærkesalg. Kom ikke og sig, at hverdagens banaliteter ikke er betydningsfulde!

Genren er festskriftets med skyldig reference til alle dem, som har været med igennem årene. Der er mange navne og mange detaljer, som man som læser sagtens kunne have været foruden. Noget kunne have været klaret med en personfortegnelse sidst i bogen, andet ved en grundigere redaktion. Tarbensen har tydeligvis ladet sig inspirere af de senere års krav om, at børnene også bør have en stemme i barndommens historie, som man vel må sige, at julemærkehistorien falder ind under. Han udnytter således ganske effektivt både erindringsstof, forskellige undersøgelser af elevernes sociale og helbredsmæssige baggrund såvel som diverse klagesager til at tegne et billede af livet på de mange julemærkehjem. Det er ikke en (helt) rosenrød historie, som dukker frem mellem linierne, om end Tarbensen - forståeligt nok - er imponeret af julemærkearbejdet. Desværre er forældrene så godt som tavse, hvilket godt kan undre, når man betænker det store arkivmateriale, som Tarbensen har haft mellem hænderne.

Afslutningsvis diskuteres julemærkearbejdet i lyset af filantropibegrebet, og det påpeges, at historien om julemærket er et vidnesbyrd om, at filantropien omkring år 1900 ikke var en saga blot. Den eksisterede videre op igennem det 20. århundrede som med- og modspil til den

fremvoksende velfærdsstat. Og den levede videre på de politiske konjunkturers "nåde" - gik det godt for velfærdsstaten, som i 1960'erne, var det svært for de statslige embedsmænd at se filantropien som andet end fødekæde for statslige projekter. Gik det skidt, som i de senere år, dukkede filantropien op som et værdifuldt arbejde i egen ret.

Bogen om Julemærket udgør et vigtigt bidrag til barndommens og socialpædagogikkens historie i det 20. århundrede. Især for perioden fra 1940-1975 er der megen inspiration at hente i det materiale, som Tarbensen har gravet frem om datidens syn på de såkaldte problem-børn. Derimod er det en trist affære at læse bogens sidste - og mindste - afsnit om tiden fra 1975 frem til i dag. Stort set udokumenteret skildres barndommen og ungdommen som en lang forfaldshistorie, hvis angivelige årsager skulle være en blanding af fortravlede forældre, fremkomsten af de nye medier og ændrede spisevaner. Det "kunne kun gå galt" konkluderer forfatteren side 283. Det er efter min bedste overbevisning en alt for forenklet beskrivelse af udviklingen op igennem de sidste 25 år. Det gør os hverken klogere på, hvad det er, som bidrager til barndommens forandring, ej heller yder det de mange forskellige barndomme, som lever side om side, retfærdighed.

Ning de Coninck-Smith

Else-Marie Poulsen: I. C. Møller - en pioner. Fra el-artikler til Cold Stores og skinkeeksport. Esbjerg Museum 2003, 166 s., 168 kr.

Bogens titel giver umiddelbart associationer i retning af en biografi. Det skal man ikke forvente. Men det gør ikke noget, for det er en relevant erhvervshistorie, der rulles op af Else-Marie Poulsen, der har været vidt omkring for at finde historien frem. Det er hverken sprudlende eller medrivende historieskrivning, men det er til gengæld solidt og grundigt håndværk.

Kort fortalt handler bogen om de erhvervs-virksomheder, I. C. Møller grundlagde og byggede op. Han var i ordets egentligste forstand en iværksætter, der især indenfor landbruget ejede evnen til at kombinere samfundsmæssige behov og forretningssans. På den baggrund opbyggede han den store kølehuskoncern Cold Stores til landbrugsprodukter og foranstaltede efter Anden Verdenskrig en import af danske skinker til USA. Formålet med bogen har været at beskrive den lokale hr. Møller i Esbjerg

og hans erhvervshistoriske indsats. Det skyldes ikke mindst, at han i 1961 stiftede Esbjerg-fonden for at fremme et aktivt erhvervsliv. I 2000 bad fondsbestyrelsen Else-Marie Poulsen skrive hr. Møllers biografi. En vanskelig opgave, da manden dels havde levet et liv uden dagbøger, erindringer eller lignende, dels havde levet stille og anonymt langt fra presse, aviser og anden omtale.

Forfatteren har med prisværdig ildhu ende-vendt så godt som enhver sten for at fange et glimt af iværksætteren. Vi ser hans personlighed i glimt - men sjældent når han i ro, så man kan se ham fra flere sider.

Til gengæld er Esbjergs erhvervshistorie blevet lidt rigere med beretningen om Esbjerg Klarisværk, hvor Møller fik sin første alvorlige berøring med køleindustrien. Den videreudviklede han med sin helt store satsning, Cold Stores. Han byggede det første kølehus i Danmarks første kølehuskoncern efter udenlandsk forbillede. Møller havde på sine rejser i England og Island stiftet bekendtskab med kølehuse til opbevaring af landbrugsprodukter. Og hans idé viste sig at stå sin prøve i virkelighedens verden.

Fra 1941 til 1943 fik han bygget kølehuse i stort set hele Danmark og det sydligere Sverige. Den helt store genistreg i den landsdækkende 'kæde' var dog, at Møller via sit holdingselskab bevarede den kontrollerende andel i kølehuse-ne, samtidig med at han stiftede lokale selskaber til at drive kølehusene. Det sikrede lokal kapital til at finansiere byggeriet af husene.

Bortset fra kølehusene, der senere blev omdøbt til De Danske Kølehus og nu er overtaget af Frigoscandia, har I. C. Møller ikke sat varige spor i dansk erhvervsliv. Til gengæld har han via Esbjerg-fonden spillet en rolle i hjembyen, selv om han det meste af livet boede i Farum og på Hotel Terminus i København. Han stiftede legater og fonde, hvis fundatser faktisk kan give et ret spændende indtryk af personen I. C. Møller. Han ville eksempelvis ikke støtte unge menneskers uddannelse til cand.polit. eller cand.oecon., da han mente, »de var bedre til at bruge andres surt tjente penge end til selv at tjene penge«.

Endelig er der grund til at rose billedbe-handlingen af de sort/hvide billeder, der ganske enkelt er i top. Det kunne mange lære noget af.

Allan Leth Frandsen

Michael Mogensen, Otto Rühl og Peder Wiben: Aktionen mod de danske jøder oktober 1943. Flugten til Sverige. Systime 2003, 123 s., 85 kr.

Bogen er en kildesamling med udgangspunkt i aktionen mod de danske jøder og deres flugt fra Danmark i oktober 1943. Aktionen fandt sted under den undtagelsestilstand, som tyskerne indførte efter den danske regerings aftræden efter augustoprøret i 1943. Nogle hundrede jøder blev pågrebet og siden ført til Theresienstadt. Hovedparten af de danske jøder var dog advaret på forhånd, og op mod 7.000 nåede at flygte til Sverige. Mange danske medborgere hjalp på den ene eller anden måde til med flugten. Redningsaktionen ses ofte, på linie med flådens sænkning, som et af de få lyspunkter fra besættelsestidens mørke år.

Her i 60-året for aktionen kommer så denne kildesamling. Den beskriver indledningsvis optakten til den tyske besættelsesmagts aktion mod de danske jøder, arbejdet med at sikre flugten over Øresund og sluttelig eftertidens behandling af emnet. Derimellem bringes kilder til belysning af henholdsvis den forudgående beslutningsproces og derpå selve flugten bl. a. belyst gennem samtidigt kildemateriale, heriblandt en del som forfatterne nylig har fundet i svenske arkiver.

Aktionerne i oktober 1943 har spillet en ikke ubetydelig rolle i ældre danskeres kollektive erindring om Besættelsen. Den på mange måder imponerende redningsindsats har siden været medtænkt som en slags moralsk legitimering af, at Danmark landede på allieret side i Besættelsens sidste tid. I Danmark har det næsten været politisk ukorrekt for historikere at gå bagom myten om den uselviske danske redningsaktion. Sådanne tilløb er blevet opfattet som en besudling af legenden og af de nationale interesser. Med de seneste års generationsskift blandt danske historikere er mange sejlivede myter dog blevet taget op til ny behandling, og måske i den ånd tillader bogen sig da også at medtage kilder, der kan bidrage til kritisk nysyn.

Værdien af de udvalgte kilder skal ses i dette lys kombineret med det historiedidaktiske, der naturligt må spille en betydelig rolle, al den stund bogen henvender sig til de gymnasiale uddannelsesinstitutioner. Der er foretaget et nuanceret udvalg af samtidige kilder fra de ledende tyske militærfolk og danske politikere og embedsmænd. Dette er suppleret med vidneudsagn, afgivet efter krigen. Sammen vil det på inspirerende vis kunne animere til debat og indsigt i en kildekritisk metode. I afsnittet om selve flugten til Sverige trækkes fokus delvis ud

af første dels politiske korridorer. Det sker ved hjælp af et bredt udsnit af samtidige udsagn fra illegale blade, personlige breve, senere beretninger og artikler fra svenske og amerikanske aviser. Der bliver på denne måde lagt op til muligheden for at se på datiden gennem såvel besættelsesmagtens, samarbejdspolitikernes, modstandsbevægelsens som de forfulgte ofte også indbyrdes forskellige optikker.

Man fornemmer en vis tendens i præsentationen af kilderne, der synes at have til formål at lære eleverne at "gå i kødet" på nogle af myterne omkring besættelsestiden. Konkret nævnes de pengebeløb, fiskere modtog for at fragte jøder over Øresund flere gange. Såfremt det bruges som oplæg til en diskussion af den danske "idealisme", og såfremt denne (og øvrige debatter) kan holdes på et historiefagligt forsvarligt niveau med udgangspunkt i datiden, vil det måske være muligt at træne de kommende studenter i så enkle historietekniske greb, at vi fremover undgår at se Besættelsens historie anvendt unuanceret i nutidige aktuelle udsagn. Når vi taler om det forgangne, er det ikke mindst nødvendigt med almindelig sund fornuft, øvelse i at bruge de historiefaglige værktøjer og en bevidsthed om eftertidens og egne normative vurderinger. Alt sammen noget, der kan trænes i arbejdet med Besættelsen ved hjælp af denne bog.

Kildesamlingen er således et glimrende og lærerigt eksempel på, at det ikke nytter at se på fortiden, måske især ikke Besættelsen, med sort/hvide briller.

Thomas A. Møller

Henrik Gjøde Nielsen: Gåser Kirke. 1903 – 29. november – 2003. Hals Museum 2003, 64 s., 75 kr.

I november 2003 kunne Gåser Kirke i Vendsyssel fejre sit 100-års jubilæum. Kirken tilhører således den 'unge' generation af kirker, der skød op over hele landet ved overgangen mellem det 19. og 20. århundrede. Nogle steder blev mere eller mindre forsømte middelalderkirker revet ned og erstattet af helt nyopførte bygninger. Andre steder førte stigende befolkningstal og religiøse vækkelser til, at man opførte kirker, hvor der før ingen havde været. Et sådant tilfælde er den her beskrevne Gåser Kirke.

Museumsinspektør ved Hals Museum, Henrik Gjøde Nielsen, indleder bogen om Gåser Kirke med et kort rids af lokaliteten Gåsers historie fra midten af 1200-tallet, hvor navnet (der betyder 'udmarken med gæssene') første gang optræder i de skriftlige kilder, over sko-

lens grundlæggelse 1703, til år 1900, hvor byen fik sin kirke. Derefter behandles kirkebygningen, der er tegnet af arkitekt Kristoffer Nystrup Varming og opført på initiativ af en komite af lokale spidser for penge bevilget af Kirke- og Kultusministeriet. Her beskrives bygning og inventar, og et afsnit om kirkens symbolsprog placerer den moderne kirkebygning i den tusindårige kirkehistorie. Gjøde Nielsen er optaget af at give de nye kirker oprejsning og tilbagevise eftertidens påstande om 'maskingotik'. I dette ærinde fremhæver han Gåser kirkebygningens mange referencer til det romanske kirkebyggeri og ikke mindst kirkens lille 'twist', en karnapagtig udbygning på tårnets sydside, der rummer trappen op til tårnets første etage. Det er prisværdigt, at Gjøde Nielsen på denne måde tager de nyere kirker alvorligt og behandler dem som de arkitekttegnede og gennemtænkte monumenter, de er, selv om de ikke kan prale af stor ælde. I dette perspektiv kunne det – om muligt – have været interessant med et nærmere indblik i arkitektens og initiativtagernes overvejelser om, hvordan netop Gåser Kirke

skulle se ud. Gjøde Nielsen giver dog en god og perspektiveret gennemgang af kirken. De følgende afsnit omhandler kirkegård og menighedsråd og redegør for de forandringer, kirken har gennemgået i sin levetid. Afslutningsvis bringes fortegnelse over præster og kapellaner samt litteratur- og kildelister.

Det er bogens store styrke, at Gjøde Nielsen konstant formår at perspektivere sin beskrivelse af det lokale og specifikke med oplysninger om det generelle. Derved sættes den lille historie om Gåser landsby og kirke ind i en større sammenhæng, og der bliver fortalt megen historie på forholdsvis lidt plads. Bogen er del af en serie om Hals Kommunes Kirker udgivet af Hals Museum og de lokale menighedsråd. Den er velskrevet og gennemillustreret med mange og velvalgte fotos fra kirken og egnen i et tiltalende layout, der også kommer til udtryk i omslagets stemningsfulde billeder af hundredårsfødselaren i efterårssol. Resultatet er blevet en fin, lille bog, som menigheden i Gåser og andre interesserede bestemt kan glæde sig over.

Rikke Ilsted Kristiansen